

Mintalak
KAWSAYPAK MINKAYKUNAYUK

Fundación Regional de Asesoría en Derechos Humanos

Mintalak
KAWSAYPAK MINKAYKUNAYUK

Ama yanka shukkunallata llankaywan kullkichishpa, llakipi
urmashpapish Otavalo Cotacachi wawakuna, wamrakuna
mitsarinkapak riksichiykuna

Septiembre de 2017

MINTALAK: Kawsaypak minkaykunayuk

Serie Capacitación N° 34

Killkashka rimayta allichik: Beatriz Villareal Tobar
INREDH pushak

Killkakkuna: Nelson Atupaña Chimbolema
Harold Burbano Villareal
Pamela Chiriboga Arroyo

Kichwaman yallichikkuna: Nelson Atupaña Chimbolema
José Atupaña Guanolema
Mónica Chuji Gualinga

Fundación Regional de Asesoría en Derechos Humanos, INREDH
10 de Agosto N34-80 y Rumipamba – Edificio Torres, Piso 1 –
(Frente a la parada El Florón, del Trole)
Telefax: 59322446970
Linchichaski: info.inredh.org
Linchillikapanka: www.inredh.org

Rikchak: INREDH wakichishkakuna
Killkata allichik: ERIKA Producciones
Pankaman surkuk: Ecoprint
Puntaniki killkasurkuy: 2017 watapa kuya killa

Cruz Roja Internacional shinallatak Unión Europea yanapaywan kay kumu rurarishka kakpipash mana ima killkashka yuyaykunaka paykumapakchu kan, kaykunaka INREDH ukumi ima kakpipash aparin.

Riksikuna shinallatak yachaykuna tukuykunapak kashkapi inimanta, maykan kay killkashka yuyaykunata mutsushpaka tukuypak wakinllatapash hapitukunkunallami, shinapish mana chaywan kullkinkarayku, paykuna kay yuyaykuna churashka kamuta surkushka kashpaka shukta INREDH ukuman chyachinamikankuna.

killkashkakuna

1. Runa hayñi, mana kashpaka runa paktakaykuna	7
1.1. Mamakamachiyri allikachi	10
1.2. Yariy	12
1.3. Chanikuna	13
1.4. Hatun yuyay	15
2. Runa kamachita charirak kamachikuna	17
2.1. 1966 watapi Naciones Unidas hatun yuyaykuna	17
2.2. 1998 Watapi OIT tantanakuyapak Convenio 169 kamachita arinitak	17
2.3. 2007 Watapi Naciones Unidas Runa Hayñikunamanta Arinikuna	18
2.4. 2008 Watapi rurarik Ecuador Mamakamachi. Runa kamachikunamanta rimakuk nikikuna	19
3. Otavalo	21
3.1. Maypi kay	21
3.2. Wachariykuna	22
3.3. Atiy tantanakuykunamanta	24
3.4. Tarpuy mirachi yachaykuna	25
3.5. Mikuykunamanta yachay	26
3.6. Yampinakunamanta yachay	26
3.7. Inikunamanta, unanchakunamanta, ruraykunamantapash	26
3.8. Kapchi ruraykunamanta	29
4. Mintalay	31
4.1. Inkapachakuna laychupachakunapash	31
4.2. 50' watakunamantapacha Ecuador Mintalaykuna	32
4.3. Kunan punchakuna Mintalakkuna	35
4.4. Takipash arawipash	36
4.5. Mana alliman atikkuna	37
4.6. Kawsamushka yachay	39

5. Kikin llaktamanta shuktakman yallikuy pachapi warmi kari wawakuna, maltakunapish	45
5.1. Llaki kaypakkuna	48
5.2. Wawakunapak malta wamrakunatak kamachikuna	49
5.3. Pikunatak uchilla wawa, malta wamra niy tukunchik	51
5.4. Kikin hayñikuna	51
5.5. Imashina kay kamachikunapash mitsaykunapash kaymanta	51
5.6. Ima llakikunata rikushpapaka yachakchayachinatak kaymanta	52
5.7. Paktachinatak hayñikuna	52
5.8. Mana kamachikunata rikuymanta wanachiy	52
5.9. Uchilla wawakunapak malta wamrakunapak mitsak kamachikuna	52
5.10. Mutsuriktak kamachikuna	52
5.11. Kawsaytukuy hayñikuna	54
5.12. Mitsay hayñikuna	55
5.13. Yaykuri hañikuna	57
 6. Llankachishpa kullkinkarayku mana munakuk uchilla wawakunata malta wamrakunata apay	 59
6.1. Pikunatak kay llakikunapika urmankuna	60
6.2. Uchilla wawakunata malta wamrakunata ima llakillapi kay trata llaki urmachikmanta	62
 7. Harkariymanta	 63
7.1. Otavalo Cotacachi uchilla wawakuna malta wamrakuna ama kullkinkaraykulla llankachishka kachunka imatatak ruraypak kan	63
7.2. Runakunata kullkinkaraykulla llankachiypi taripaypipash imashina runa paktakaypi shuktay kuskaypipash rikunamanta	65
7.3. Maypi yachakchayachinamanta	66
7.4. Kullkinkaraykulla yallipacha llankachi tiyaypi imashina allichinkapak yaykurinamanta	68
7.5. Imalla kawsayyuyaykunata allichinkapak yaykuripi charimanta	68
7.6. Allichinkapak imashinalla rikuykuna	70
7.7. Kullkinkaraykulla llankachishkamanta llakipi urmaykunata imashina paktakayman chayankapak taripanakunamanta	72
7.8. Kullkinkaraykulla llankachishkamanta llakipi urmakkunata imashina rikunamanta	74
 LÉXICO: Mushuk shimikuna	 75

1.

Runa hayñi, mana kashpaka runa paktakaykuna

Ecuador mamallaktaka, kallari pachamanta kunankama llapik shuk kamachillawanmi kawsamushka, kay rikuyka Ecuador shuk kawsay shuk yuyayllata chariktami rikun, shina rikushpami atiy tantanakuypi, kullki kamaypi, kawsaykamaypi shinallatak mamallaktakanchatapish shuk shinallaman rikushka; chay rikuyka tawka kawsayyuk kashkata, shinallatak tawka hayñikuna tiyayta, kawsay, tantari, chikan kawsaykuna kaytapish rikumushka.

Tawka kawsaykunayuk, chikan samikuna kaymantami runakunaka kikin hayñikunata llakta kawsay ukupi churashka, chaypuramanta mana killkashka kashpash, kikin kuskaypak allikunami kan. Hayñi shimikanchakunapika rura hayñiku namantaka mana rimanchu, chaymi llaki kan, chaytaka castellano shimipika derecho consuetudinario shutiwan riksikallarishkakuna.

Guillermo Cabanellas de Torres rurashka amachiyshimikanchapika kay hayñika “*washan wawan wawan ruramushka, mana killkashkapish kak hayñimi kan nikanmi?*”¹.

Kutin Rodolfo Stavenhagen yachakpakka “*tawka kawsaypi rurarimushka kamachikkanchakuna, mana killkashka tiyakuk mana ima rikchakwan riksichishkapish, kunan mama llaktakunapi kamachikkuna tiyaywan chimpapurakpika chikan kakmi kan*” ninmi².

1 Stavenhagen, R. Op. Cit. 1996, pp. 157

2 Ibid, pp. 29

Shinallatak Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador (CONAIE) runa mana tantanakuyka ninmi: *“runakunapakka, hayñika kawsaytami charin, mushukyarishpa katin, mana killkashka kan, kay hayñiwanmi llaktayukkuna llaktapi tawka llakikuna tiyayta allichishpa kawsamun. Mamallaktakay kamachikkunata rikukpika chikanmi kan, kutin runa kamachikkunaka tukuykuna riksishkami kan, chaypakka tukuyllami tantanakun, yachan, llakikunata allichinkapak, llakimanta llukshinkapak, tukuylla apanakuy kawsayta charinkapakpish”*³.

*“Runa hayñika, tantachishka kamachiykancha chikan sami runakuna kikin kawsayta, allpakunata, alpakanachata, llakikawsayta anchuchinkapakmi kan”*⁴.

Kay tukuy sapi yuyaykunata hapishpaka, ima shina ñawpa yayakunamanta runa hayñika tukuy kawsay yuyay, kamachiykukuna, ima shina ruraykuna wawan wawan shamushkakunami kan, chaymantami runakunaka llakikunata allichinkapak kay kamachikunawan llaktakunapika yanapanakumushka. Chikan sami runakuna, chikan llaktakunapi, shikan kawsay llapakuna kashkamanta paykunapak yachaykunawan ashtawan sumakyachimushkapish.

3 CONAIE, Órgano de Difusión, 1992, S/N

4 CONAIE, Op. Cit. 1997, pp. 51

Runakunapak mama tantanakuy
CONAIE nishkata ashtawan
sinchiyachishpaka, mana runakunapak
kamachiyka hatun kamachikamukunapi
killkashka, kamachikkunapak,
yachakkunapak yachaypaklla kakmi kan;
kutin, runa hayñika kawsaypitak yacharik,
rurarik, ayllu llaktatak rurashpa
shamurikmi kan.

Runakunapak rikuytika kikin
hayñika, tukuy kamachikunam
kamachi wachari yuyaykuna,
kawsayta sumakyachik yuyaykuna
ruraykunapashmi kan, tukuy runa
llaktakunapi llakikunata allichinapak
kamachi yuyaykunami kan,
kaykunami runa kikinkaypakka
allitak mutsuriktak kan. Stavenhagen
kaymanta rikushpaka ninmi: “Kikin

*hayñikunata runakuna chinkachishka kipaka, kikin runakaytami chinkachishka, kikin
kaypak churanata ima shuktakta charishparakpash ña mana runakuna shina rikurinchu.*

Abya Yalapika ashtawan kikin derecho consuetudinario shutiwan llakikunata

allichikkunami ashtawan sinchi runa kawsayyukkuna kan”⁵. Mana alli yachaymantam

mana alli riksimantapish Runa Kamachi, castellanopika justicia indígena shutiwan
riksirikka yankanchishkami rikurin. Kikin makiwan llakikunata allichiy, makashpa,
ñakachishpa churay ninkunami; ancha piñanakuyman llakirinakuymanpish yaykuym
maykan llakichiktaka paytapish shinallatak llakichishpa churay, shuktak
llakikunapashmi kanmi kan ninkunami. Runa hayñikunata rikukkpika kay
kamachikunata pakta rikushpami kikin llaktapi ima llakikuna tiyakpipash
apukunawan llaktayukkunawan pakta allichiykuna kan.

Alli rikukpika runa paktakayka ayllullaktakunapi wawan wan, wawanka waranka
watakunata ima llaki tiyakpipash allichimushkakunami kan, chaywanka tukuylla
apanakuy tiyachun, runa yuyay, kawsaypipash kashka shinallatak.

Runa paktakayka tukuykunapurapakmi, mana kuntisuyu paktakay shina
shukkunapaklla, shukpakllapash kanchu. Runa paktakaypika Pachamamapash
tukuykunapurapakmi, ayllullakta mutsuykunawan kawsak, chaymantami

5 Op Cit. 1990, pp. 28

kallaripachamanta rurakunata, tawka sami runakunatapish mitsak kan. Ayllu llaktaka apuk, tantanakuy, karanakuy, yanapanakuy, paktachinakuy, tukuykamay, awarinakuy, kawsana, yuyaychayay, kawsanakuy, tukuykunapura karanakuymi kan

1.1. Mamakamachiyri allikachi.

Yallik 1998 watapika Ecuador mama llaktakayka mana alli runa paktakay tiyayta rikurkachu, shinapish runakunaka tawka watakunatami kaytaka charishka, chaywan ima llakikunatapish allichinkapak; kutin 2008 watapimi mushuk mamakamachiy rurariypi Runa Tantanakuykuna kay tukuy watakunata kikin mañaykuna uyashkatak kachun shamushkakunata chaskirka, shinami kunaypi kak mama kamachiyka Runa Hayñi Runa Paktakay tiyayta chaskin, kikin nikikunapi charinpash.

Shinami kunanpi mamakamachiypa 171 nikipipash shuktak hayñikunapak kamachikuna tiyan nikunmi, chaymantami Ecuador ayllullaktakunapa, tawka sami runakunapa apukkunaka runa saywakunapi ima llakikunatapish runa hayñikunawan paktakayta mashkaytukunkuna.

Ecuador Mamakamachiypi Runa paktakaytaka 1998 watamantami arinishka paktachinami nishpapash tiyakun 171 niki.- *“Ayllullakta kamachikkuna, tukuyllakuna, runa llaktayaykuna, kawsayllakta awllikunata pushanka, ñawpa pachamanta yachaywan, paypak hayñipi tiksirishpa, paypak allpa kuskakunapi warmikuna chaypi kashpa, arinishkawanmi pushanka. Paykunapak llakta ukupi llakikunata kishpiychinkapa kamachikkunaka uchilla kamachiykunawan, kikinpak ñawpachimuywan allichinka.*

Kaykunaka Mamakamachiywan, ista llakta hillaykunapi riksishka runapak hayñikunawan mana takarikmi kanka.

Mamallaktaka runa llaktayaykuna arinishka llankayta yanapakkuna, tukuylla kamachikkuna sumakchashka kachun kamanka. Kay arinishkakunaka Mamakamachiy rikunaman watashka kanka. Kamachiyka yuyarina ñankunata, runa paktakay kamachikwan, nikik kamachikwan yanapaypurana ñankunata churanka”⁶.

Kay runa apukkuna may saywallapi imallata paktakachi ari nishka kamachiriyka, Ecuador mama llaktapi tawka sami kamachi tiyaytami rikuchin. Kay yuyayta pakta rikushpaka, mama llaktapi ishkay mana kashpaka ashtawan kamachi llika tiyaymi kan, kaywanka runa kamachikunaka sarus pachapak kaymanta kunanka ña mana mutsurik yuyaytaka pampanmi. Kayta mana pakta rikuymantami mama llaktakunaka, runa kawsayta washanyachishpa shuk kamachi llikallata charikta rikushkakuna.

Convenio 169 de la OIT shinallatak Declaración de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Pueblos Indígenas mamallaktakunapak kamachikunapipash runa

6 Mamakamachi.

hayñikunamanta, kamachikunamantapish rimakunmi.

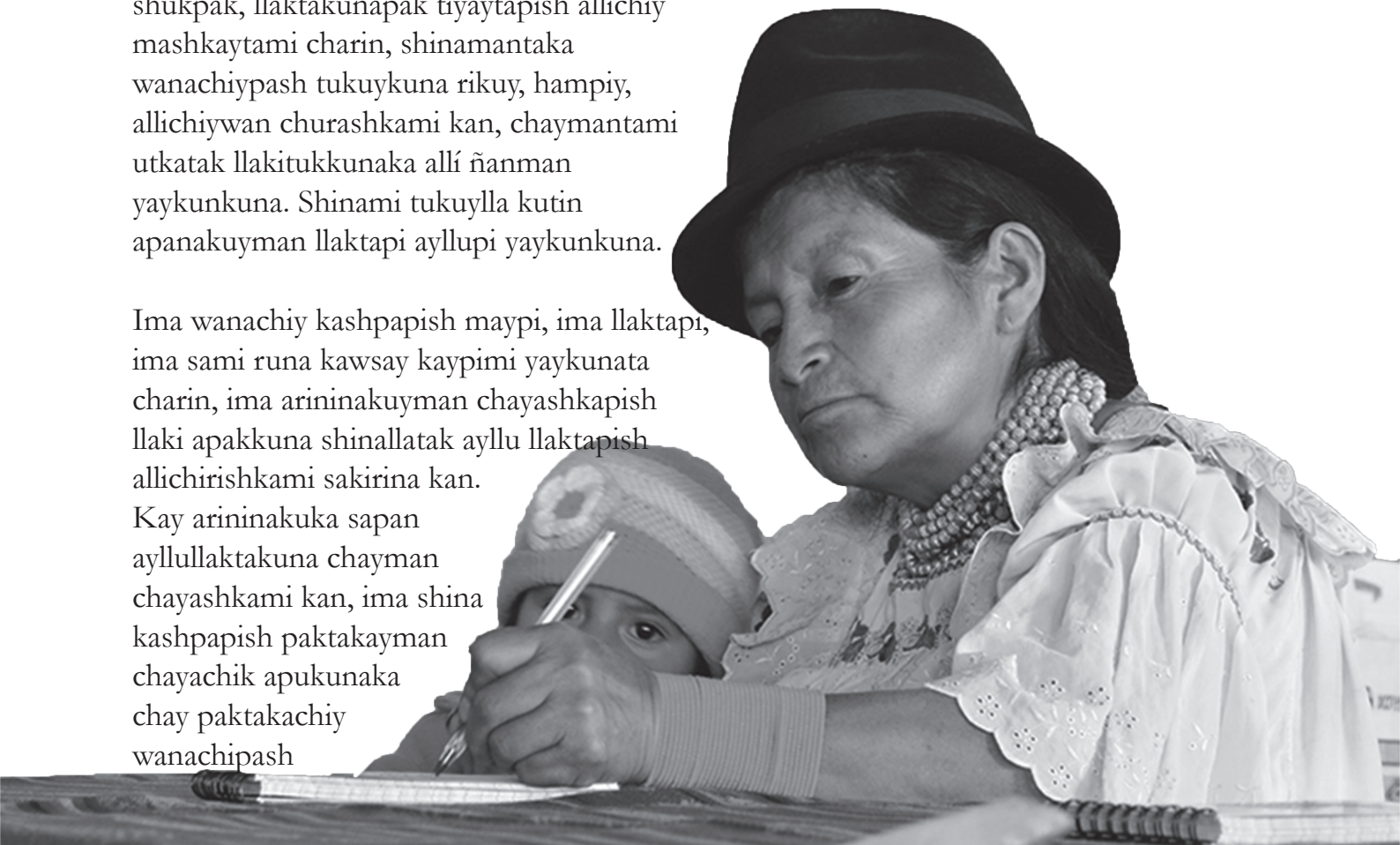
Runa apukuna kikin kamachi saywapi Paktakayta churankapak Ecuador Mamakamachipi 171 niki shinallatak 57 nikipak 9, 10 yupaypipash; Runa hayñikunamanta rimakuk Declaración de las Naciones Unidas kamachipak 5, 34, 35 shinatak 40 nikipi, kutin Convenio 169 de la Organización Internacional del Trabajo OIT sobre Pueblos Indígenas y Tribales kamachipi runakunaka llakikunata allichinkapak kikin paktakayta churaytukunmi nikunmi shina 8 nikipak 1, 2, 3 yupaypi; 9 nikipak 1, 2 yupaypi, shinallatak 10 nikipak 1, 2 yupaypipash.

1.2. Yariy.

Runakunapakka runa paktakayka kikin apakunawan llakikunata allichimi kan, chaypakka wakinpika rantinmanta allichiriman yaykuchishpa, shuktakkunapika yachanapak wanachikunawan, shina tukuylla kutin apanakuyman yankunkapak, llaktakunapi ama llakikunaman yaykunkapakpashmi kan.

Runa paktakayka mana llakichiy wanachikunatallatachu churan. Runa paktakayka hampin, yuyaypipash shunkupipash nanoya anchuchin, ashtawantakka, ima llaki shukpak, llaktakunapak tiyaytapish allichiy mashkaytami charin, shinamantaka wanachiypash tukuykuna rikuy, hampiy, allichiywan churashkami kan, chaymantami utkatak llakitukkunaka allí ñanman yaykunkuna. Shinami tukuylla kutin apanakuyman llaktapi ayllupi yaykunkuna.

Ima wanachiy kashpapish maypi, ima llaktapi, ima sami runa kawsay kaypimi yaykunata charin, ima arininakuyman chayashkapish llaki apakkuna shinallatak ayllu llaktapish allichirishkami sakirina kan. Kay arininakuka sapan ayllullaktakuna chayman chayashkami kan, ima shina kashpapish paktakayman chayachik apukunaka chay paktakachiy wanachipash

kallariypika llakita apakkuna allichirishpa sakirichun shinallatak ayllu llaktapash allipi sakirichunmi mashkana kan.

1.3. Chanikuna.

Runa kamachikunaka waranka warankapi tarpumushka kawsay yuyaykunatami harin, shina ranti ranti, tukuykay, paktarakiy, awarinakuy, tukuykunapura karanakuymi kan, kay tukuymi yuyay wacharik chakana imatapish rurarin, tukuykunaman imapipash mana millashpa, mana washayachishpapish paktachinkapak.

Tkuykaypi shinallatak paktarakiiypash “Un solo corazón, un solo pensamiento, una sola mano, una sola lengua, uno es todo y todo es uno” ruray yuyayta tarinchikmi. Kayka “Shuk shunkulla, shuk yuyaylla, shuk makilla, shuk shimilla” ruraykunamanmi kayan. Kay hatun yuyaymantami tukuylla apanakuyta surkurin, shinami aychapi unkuyta rikuk shinallatak llakta tantanakuypi pakta katikushka kunkakushkapish rikurin, wakinpika llaktapi runakuna llakipi urmashkamanta, tukuylla apanakuy kawsayta wakllichishkamantapish; watakuna yalliwanaka kay hatun yuyaykuna hawapimi ayllullakta tukuylla yanapanakuy, pakta kay, tantalla kay, rantin rantin kaypish rikurin.

Runakunapak hatun yuyaykunaka chakana⁷ yuyaypimi wacharin, kayka Abya Yana runakuna pachapitak paktachik, tukuyllata kawsachik kaymanta. Kay sapi yuyaypimi awanakuy, tukuykay, paktanakuy, rantinnakuy. Kay yuyaymantami llaktapi, kawsaypi, kullkiypi, runapuraypi, allpakuyaypi, samiypi, yuyaykawsaypi, kamachi llikaypipash wankurin.

Raúl Llasag amawta runa imaka, runa paktakaymanta rimashpaka ayllupi kuyaywan kawsaypi awanakuy, ayllullakta, Pachamama imapipásh kay sapiyuyaykunami tiyan ninmi:

- a) Kushikuy kawsay mana kashpapish alli kawsay (alli kay: runa, llakta, allpamama, samipash).
- b) Ama llakichiy (mana pitapash llakichi, mana ima mapata ruraypash)

⁷ Kullasuyu chakana, punasuyu chakana, constelación austral shutiwanpash riksishka.

c) Ranti-ranti

d) Ama yalli chariy

e) Ama killa kay⁸

Kurikamak Yupanki⁹, payka runa paktakaypak sapi yuyaykunapimi yallik watakunamanta llankamun, shina rantinnakuymi paktachinapakka ancha kan ninmi, runa paktakaywanka kipata ama llakikuna rantinmanta tiyachun, ama yankanchinakuybish tiyachun kashkamanta. Chaymantami runa paktakaywan kamachishkakunaka tukuy llakipi yaykurikkuna kasikaypi kushilla kuyanakuypipash sakirina kashkamanta.

Kunanpi rikukuk yuyaykuna shinallatakmi “Ama killa, Ama llulla, Ama shuwa sapi yuyaykunapish tiyan. Lourdes Tíban amawta kay hawamantaka ninmi: *Kay sapi yuyaykunapimi runa kamachikunaka wacharik shimi, yuyay shinapish pakarín. Kamachikuna, kawsay yuyaykuna, llakta kawsaykunapish runa kawsayta rikurayak kashkamanta (...)*¹⁰.

Kay kamachikunami wiñay kawsaypi rikukpika, manarak mamakamachipi arinishka kakkipash runa kawsaypi tiyamushka. Inkakuna kawsaypachapika killakunaka millanakunami karka; llukakunapash mana shina rurana kashkamanta tukuykunapak ñawpakpimi mapa samita surkunkapak wanachishka karkakuna; shuwaybish llaktapi kawsanapak mutsuriktak kashkamanta llankana kashkamana mana tiyaktakchu karka. Kay llakikunapi urmashkamanta llakichika mana pichay wanachi shinachu rikushka karka, ashtawanbish llaktapi llaki kayta hampinkapak, tukuylla pakta kawsachunpan alli kashkashinatami rikuk karkakuna.

1.4. Hatun yuyay.

Runa apukkunaka kikin paktakayta churanatakmi kan, kayka hatun runa yuyay runa llaktakunapi chayrak tiyanmanta, kawsay yachaytak, chikan kuntisuyu yuyaykunapi manapish allichina yuyaykuna tiyaymanta runa kamachiyka llakikunamanta llukshinkapak alli kashkamanta.

8 LLASAG, Raúl. Tesis: Jurisdicción Indígena Especial y su respecto en la jurisdicción estatal. Pág. 84.

9 Runa paktakaymanta ashtawantakka kichwa ayllullaktakunapi taripak, Saraguro runa.

10 TIBÁN, Lourdes: La Jurisdicción Indígena en la Constitución Política del Ecuador, 2001. Pág. 39.

Runa kamachikkunaka mana shuk kuntisuyu kamachikkunawan uchillayashka rikurinachun kankuna, mama kamachipi nikuk shina ishkantinmi llakikunata allichinkapak, kamachinkapak, kamachiypi nikuk shina arininkapakpash shayarikkuna kan. Runa paktakay kawsashpa katichunka runa apukunami sapi shina shinchi shayarikkuna kan.

2.

Runa kamachita charirak kamachikuna.

2.1. 1966 watapi Naciones Unidas hatun yuyaykuna.

Mama llaktakunapak Naciones Unidas shuti tantanakuy 1966 watapi Convenio Internacional sobre los Derechos Civiles y Políticos shuti kamachita arinirnakuna, chaypimi 27 niki imapika kashna nikun: “*ashallakuna kawsak runakuna, chikan inñita katikkuna, shuktak shimita rimakkunapish kikin kawsaywan kushi kawsankapak, kikin ruraykuna, yachaykunatapish sinchiyachinkapak kamachita charinkunam?*”.

2.2. 1998 Watapi OIT tantanakuypak Convenio 169 kamachita arinitak.

Ecuador mama llaktaka inti raymi killa 1998 wata Ginebrapi Organización Internacional del Trabajo) sobre Pueblos Indígenas y Tribales en Países Independientes OIT shuti tantanakuy kamachi surkushkata arinirkami. Kay arinika 76 Conferencia Internacional del Trabajo tantanakupimi shina chashkishka karka, kutin 1998 wata ayriwa killapa 24 punchapi 304 yupay mama llaktapa Registro Oficial pankapi killkashkami kan. Kay kamachika mama llaktakunapura arininakushka kamachimi kan, kaypika runakunata imallapi yanapanami tiyakun. Ñukanchik mamakamachipipash kashna arininakushka kamachikunaka paktachinatakkunami nikunmi.

Convenio 169 de la OIT kamachika runa hayñikunamanta rikushpaka runakunapak alli paktachinatakmi nikunmi, shinami mama kamachipi shukta llika kamachikuna tiyaytapish pakta rikuchin. Kallarishpa rikupika, kay nikikunapi kashna nikunmi:

8 Niki, 1 yupay: *Shuk shuk mamallaktakunapi Kamachikkunata paktachikunapika, runakuna kawsashkamantaka imashina runakunapak kawsay sapita mana chinkachinachu, shinallata runapak chikan charishkakunatapash mana chinkachinachu.*

8 Niki, 2 yupay: *“Runa llaktakunaka imashina kawsanakushkakunata paktachinkapak munay mañayta charinkunami, shinallatak paykunapak wallpachaykunata wakaychinkapak ushanmi, shinapash chay kawsaykunawanka mamallaktapi shuk kawsanakukkunata mana llakichinata usharinchu, tukuykuna shinallata munay mañaykunata paktachina kaymanta. Kaykunamanta Ima llakikuna rikurimukpika tukuyllatami imashina alliyachinata yuyarishpa paktachina kan”.*

9 Niki, 1 yupay: *“Chikan mamallaktakunapak kamachikunapi rimanakukunata na chinkachishpalla, tukuylla pachamamamanta runakunapak munay, mañaykunata mana chinkachishpalla shinana, runallaktakunapika runa yachaykunawan llakikunata allichina kan, runakuna imashina huchakunamanta, mana alli ruraykunata llakichishkakuna tiyakpika runakunallatak allichispapash kan, paykunapak yachaykunawanllatak”.*

9 Niki, 2 yupay: *“Kamachiy hawa apukkuna huchakunamanta rikurayana, kamachiy hawa huchakunamanta rikurayana ukukunapash, runakuna huchachishkakuna tiyakpi, llakichinkapakka rukunkapaka kamachiykunata, kawsaktarami yachak chayana, runapika imakunatallami hucha ninkuna, kayta yachanami kan”.*

10 Niki, 1 yupay: *“Hatun huchakunamanta, mamallaktapak karachik hawa llakichikrikushpaka mamallaktapa kamachiy hawa llakichikunaka, imashina ayllu llaktapi kawsakushkata, runa yuyaykunata, shinaykunata, charishkakunata rikushpami llakichiya ushana.*

10 Niki, 2 yupay: *“Wichkashpalla llakichispak kanapika, imashnapash shukta huchakunamanta llakichinakuna tiakpika, chaykunatami ashtawanpachaka llakichinata yuyana, ama llaki ukupi wichashkakunalla mirarinakuchun”.*

Imashinami kay kamachipi rikunchik, imashinalla washan washan rurashpa katinatami rikuchin, shina Runahayñikanchapi Runa Hayñipipash runakunata yanapaktami ashtawan rikuna kan nikunmi. Shinallatak mamallakta paktakay kamachiwanka runa kawsayta, rimaytapish rikushpami kuskana nikunmi.

3. 2007 Watapi Naciones Unidas Runa Hayñikunamanta Arinikuna

5 Niki. *“Runakunaka kikin atiy tantanakuykunata, kamachikunata, kullkikamayta, kasaykamayta sinchiyachina hayñita charinkunami; chaypakka mama llakta pushay ukupi atiyapak, kullkikamaypak, kawsaykamaypak shina paktay tukun”.*

34 Niki. *“Runakunaka kikin tantanakuykunata purichinkapak, kururankapak, charirankapakpish hayñikunata charinmi, shina kikin kawsaywan, samivan, washan ruraykunawan, shuktak mama llaktakunapura ukupi runa hayñi tiyaykunawanpish”.*

35 Niki. *“Runakunaka sapan llaktayukkuna imalla llashaykunata chariyta kikin llaktakunapi churaytukunkunami”.*

40 Niki. *“Runakunaka paktapurapash kashkatatakash rurana ima llakikuna mamallaktakunawan shuktakkunawan tiyakpipash kamachikunata charinmi, shinallatak ama uniyashpalla, kikinkashpa, llaktayukkuna kashpapash mana ashtawan llakipi urmashpalla allichirinapak, shinallatak ima llakikuna wakllikuna tiyashka kakpipash allichirinkapak. Kay allichina yuyaykunapika kikin kawsayta, yuyaykunata, kamachikunata, kamachillikakunata, mamallaktakunapura arininakushka kamachikunata rikushpapish rikushpa allichinapak hayñikunata charinmi”.*

Kay tukuyta rikushpaka runakamachikunana kawsaypitakmi tiyashka, chayta llaktakuna rurashpa shamushkakunapish, chaymanta mana mamakamachipi killkarishkamantallachu tiyan niy tukunchikchu. Yallik 1998 watapak karwa killapimi mama llaktapak Mamakamachipi, Convenio 169 de la OIT shinallatak Declaración de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Pueblos Indígenas kamachikunataka kutin arininkuna, kaywanka wiñaytami runakunaka kikin hayñikunawan, kamachikunawanpish paktakayta mashkashpa shamushkakuna, ashtawan sinchiyachinami nisha ninmi.

4. 2008 Watapi rurarik Ecuador Mamakamachi. Runa kamachikunamanta rimakuk nikikuna.

1 Niki: *Ecuador Mamallaktaka Mamakamachiy hayñi, kishpiriyshka, runakunapak, llaktaushay, hawaman awkiyak, kikinlla, tantachik, kawsaypura kawsak, tawkakawsayyuk, mana inipash, kikinyashka Mamallaktami kan. Kay hatun llaktaka, Mamallakta shinami tantarin, shinapash markakunapi, llaktakunapi karumanta kamachishpami pushan.*

56 Niki: *Ayllullakta runa, llaktakuna, kawsaymarkakuna, yanallaktakuna, yunkallaktakuna, sapsillaktakunapash Ecuador llaktami tukun; shuklla, mana rakirinami tukun.*

57 Niki: *“Mamakamachiypi nishkashina sapsita, ayllullaktata, llaktata, runallaktata riksín, kamarinpash; shinallatak runa hayñikuna, ista Mamallaktakunapak hatun willaykuna, arinishkakunata shinami paktachin, runahayñikunapash billaykunawanmi riksirin. Shina tukuyapak hayñita riksín, kamanpash:”*

9 Yupay: *Kikin kawsanakuyta, tantanakuyta, wakaychina, wiñachina, mirachinapash; kaytaka paykunapak kamachishka allpakunamanta, ñawpa pachamanta charimushka sapsi allpamanta, llakta allpamanta kamachikkuna llankana, wiñachina.*

10 Yupay: *Kikin hayñita, kawsaykamachiyta wiñachina, mirachina, churana, paktachinapash;*

chaykunaka Mamakamachiypi tiyak hayñikunata mana pakinkachu. Ashtawankarin warmikunapak, kariwarmi, imillakunapak hayñikunatapash mana pakinachu.

76 Niki, 7 yupay.- Ukllaypak hayñikuna.

f) Killka. *Wanachik killkakuna mana pay rimashka shimipi kakpi, chaymanta mana hamutakpika, huchachishka runapak shimipimi kariwarmi shimi tkrachikta kayashpa, mana kullkita kushpalla ima shimipi kkepash tkrachichinka.*

i) Killka. *Shuk huchamantallatak, shuk nipamantallatak mana shukutin yalli wanachishka kanachu. Runallaktakuna shina kishpichishkamantapash shinallatakemi arinishka kanka.*

77 Niki. 7 Yupay. *a) Killka. Ñanpaman, ima tukushkamanta, imashina paypak ayni rurashkata allinta, kikin shimipi, hawalla hamutarina killkawan willashka kana; wanay katinaka maykan kamachikpak makipi kaktami willana.*

83 Niki. Ecuador llaktayukkunapak umalla minkashkakuna runarakunapish kaykunami kan: **2 Yupay:** *Ama killa, ama llulla, ama shuwa kana.*

171 niki.- *Ayllullakta kamachikkuna, tukuyllakuna, runa llaktayaykuna, kawsayllakta awllikunata pushanka, ñawpa pachamanta yachaywan, paypak hayñipi tiksirishpa, paypak allpa kuskakunapi warmikuna chaypi kashpa, arinishkawanmi pushanka. Paykunapak llakta ukupi llakikunata kishpiychinkapa kamachikkunaka uchilla kamachiykunawan, kikinpak ñawpachimuywan allichinka. Kaykunaka Mamakamachiywan, ista llakta hillaykunapi riksishka runapak hayñikunawan mana takarikmi kanka.*

Mamallaktaka runa llaktayaykuna arinishka llankayta yanapakkuna, tukuylla kamachikkuna sumakchashka kachun kamanka. Kay arinishkakunaka Mamakamachiy rikunaman watashka kanka. Kamachiyka yuyarina ñankunata, runa paktakay kamachikwan, nikik kamachikwan yanapaypurana ñankunata churanka”¹¹.

11 Constitución de la República.

3.

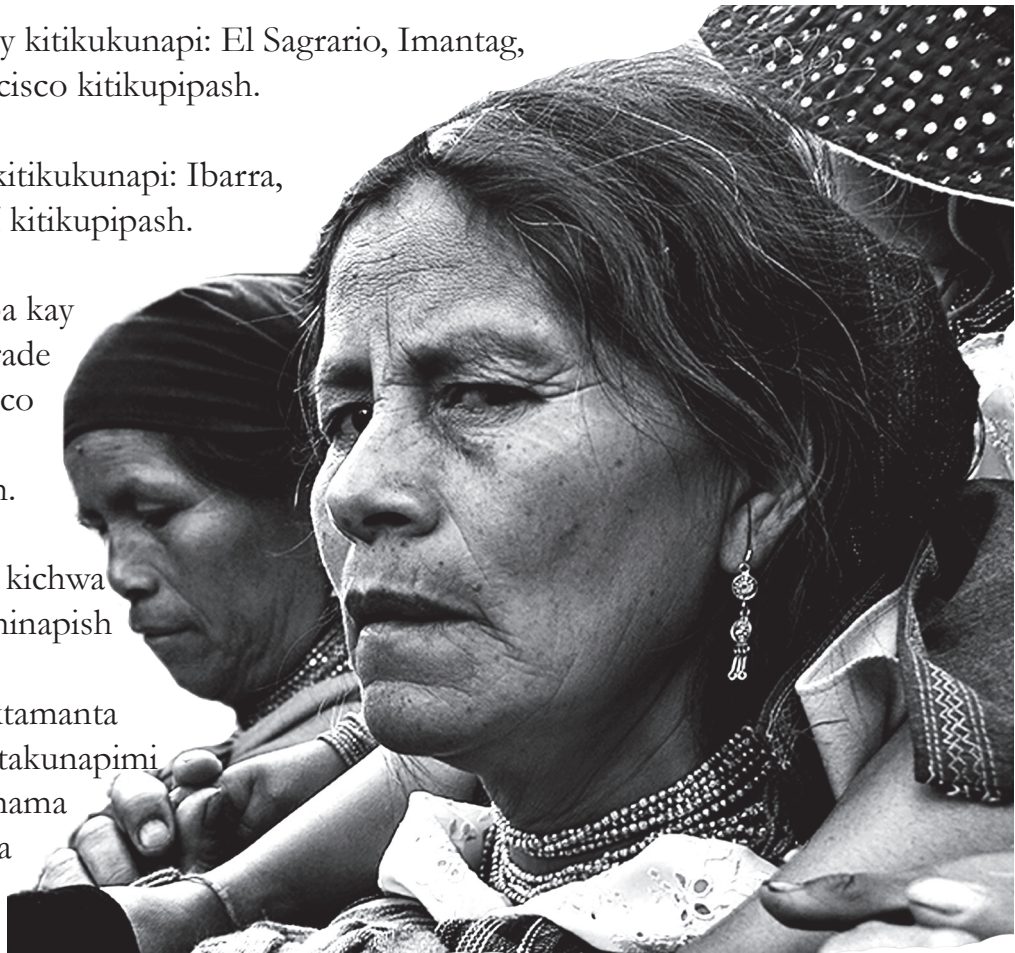
Otavalokuna

3.1. Maypi kay.

Kay runakunaka Imbabura markapa kay kitikunapimi sakirinkuna:

1. Otavalo kitipa kay kitikukunapi: Otavalo, El Jordán, Eugenio Espejo (Calpaquí), San Juan de Ilumán, San Luís, San Rafael, Miguel Egas Cabezas (Peguche), González Suárez, San José de Quichinche, San Pablo kitikupipash.
2. Cotacachi kitipa kay kitikukunapi: El Sagrario, Imantag, Quiroga, San Francisco kitikupipash.
3. Ibarra kitipa kay tikitikukunapi: Ibarra, Sagrario, Ambuquí kitikupipash.
4. Antonio Ante kitipa kay kitikukunapi: Andrade Marín, San Francisco de Natabuela, San Roque kitikupipash.

Shimi rimay: Paykunaka kichwa shimitami rimankuna, shinapish español shimitapish kati yachankunami. Ayllullaktamanta rikushpaka 157 ayllullaktakunapimi kawsankuna, Ecuador mama llaktapa Antisuyu kichwa runakunapurami kankuna.

3.2. Wachariykuna:

Chibcha rimaypika otegualo shutiwanmi rikurin, kay shimika “Hawaman kak hatun kucha” nisha ninmi. Ñawpa Sarance kawsak runakunapa chawpipimi kan ninkunami, San Pablo kucha kuchupimi ñawpamanka kawsakkuna karka ninkunami, katipimi españamanta shamuk tsalakuna llakita rurashpa kawsakushkata ñutushpa churashkakunapish. Paykuna alli awakkuna tukunkapakka Real Audienciaman rinkapak mishakkuna, awanapak allí kakkuna, michinkapak sumak urkukunayuk kaymantami chayman chayashkakuna.

Kawsayyachay wakin rimaykuna.

Españamanta tsalakuna chayamuy pachapakka Otavalo runakunaka mintalakkunami kashkakuna, chaymantami kunankama castellanopi riksirik “mindalaes” shutiwanpish riksinkuna. Chay tukuy llankaykunataka shuk apukmi rikuk kashka, paykuna llankashkamanta Kuri imapi kukkuna kash, shinallatak churarinakunata,

tullumanta rurashka watarinakunatapish kukkuna kashka. Kay mintalakkuna allí katukkuna shuktak imakunawan rantinakukkuna kashka kashpash, paykunaka allpawan alli apanakukkunami kashkakuna, shina tarpuypi, awaykunapi paykunapak surkukkuna kashka, kuchulla llaktakunawan karanakukkunapish kashkakuna.

Llaktakunaka kikin kawsaypi achkatami shuktakyarishka, allpawan kuyanakuy kawsaymanta karurarishka, imashina kullkikamay tantanakuy kanapi, runasapi yuyaypi imashina kanapipash shuktak kawsayman mushukyarishkami, shina awaypi mintalaypipash shuktakyarishkami; kay shuktakyarikunamantami kunanka kutin kikinkayman tikraypak mashkakunkuna, shina runa kawsayta sinchiyachinkapak. Mushuk yuyaykunata surkuy shinallatak alli awaykunata yachaymi mushuk mintalay

ukukunaman yuykuy tukuchishka, shina kawsaypi mushukyaymanpish pakta chayachishkapish; shukpilla yuyashpa chariktukuy mintalay ukukunawan yaykuriymantami mana runa kikinkaytaka pakta wakaychimushkakuna, ashtawantakkarin imashita mintalay yuyaykuna shuktak mamallaktakunawantak awarishka kashkamantapash, shina kay yuyay awariyka shuktak kawsayman yuyaykunamanpish apakkashkamanta.

Kashna kawsayka mana runakunapakka allitak mashkashka kawsaychu karshka. Kay XX patsakriypa pinchka chunka shinallatak manchas chunka watakunapika chayrak kikinkapilla imatapish pukuchi kawsaymi tiyarka, shina kikinpuralla rantinakunkapak katunakunkapakpish, chaymantami kullki illakkunata rikushpa washanyachishkakuna rikurirka. Chay tukuyta rikushpami tawka ayllukuna kikin churi ushushikunataka allpawan kuyanakushpa kawsaymanta karuyachishpa wiñachishkakuna, ña kikin churanakunata mana churachishpa, ama yaya mamakunashina millashka kawsayta charinkapak yuyashkakuna, chaymantami tawkakuna ayllu llaktakunamanta llukshishpa Otavalo kitipi kawsayta

kallarishkakuna. Kashna kawsay katimuymantami kanchis chunka chunkariypika Peguche ayllullaktaka ashtawantak kikin Kichwa Otavalo kawsayta pakta taripashpa kushikuywan sinchiyachishpa riksikchayachi kallarishkakuna, shina kay riksikunami washan katik wamrakunapakka kay runa kawsayka achka alli kay kuyay tiyaypi hapitukushka. Kashna tukukpimi Otavalo kichwa runakunataka allí takikkuna, alli awakkuna, mintalakkuna kashkata rikushpa ña mana millakkuna shina rikurishkakuna, ña mana pinkakkuna, manchakkuna, pakatukukkunapish kashkakunachun.

Kunanpunchakunapika yachaykuna shinallatak paykuna ima ruraykunami kikinkaytatak sinchiyachina kan, runa kawsay sapita sinchiyachishpa ama chinkarikkuna kankapak, shina: wacharishka wawakunapak shutitapish allí

yuyaykunata kuk shutikunata churashpa, kikin kichwa shimipi killkachishpash. Shuktak llaktakunamanta shamuk yuyaykunata kawsaykunata hapishka kashpash kay ayllu llakta runakunaka runa kikin kawsayta ama chinkapakmi washan llankakunkuna.

Mama llaktapi shinallatak shuktak mama llaktakunawan kikin awaykunta mintalayman yaykuriymi runakunapurapika kullkimantaka mana ñakak runakuna tukushkakuna. Katunkapak llankankapashpash 1944 watapimi shuktak mama llaktakunaman llukshiriy kallarín. Kallaripika Colombiaman, kati 50 watamanka Perú, Chile, Venezuela mamallaktakunaman; katipika Brasil, Panamá mama llaktakunaman; shinallatak, 60 70 watakunamanka El Caribe, Curazao, Aruba, Santo Domingo, Puerto Rico, Islas San Andrés, Norteamérica shinallatak Europa mamallaktakanchamanpish chyashkakunami. Kunan watakunamanka Asia mamallaktakuna kanchaman, shina Corea, Australia mama llaktakunamanmi chayashkakuna, chaykunapika mintalaypi, Otavalo ayllu llaktakunata rurashpashmi kawsayta kallarishkakuna.

3.3. Atiy tantanakuykunamanta.

Shuktak kichwa runa llaktakunashinalltak Otavalo runakunapish ayllu llaktakunapimi tantarishka kawsankuna, shuk warmikunallawan sawarishkakuna, apunchikta katikkuna, wakinkuna mana sawarishkakuna kashpash kari warmi arininakushpa kawsakkuna. Kay tantanakuykunaka allpamanta, kikin awashkakunata katunamanta mintalanamantapish tantanakukkunami kankuna.

Paykunaka ayllullaktakunalla tantanakuykuna mana kashpapish kitikunapi tantanakuykunatami charinkuna, kay tantanakuykunaka kallari tantanakuykuna shinami riksishka kankuna; kashna tantanakuykunapurami shuktakkunawan tantanakushpa ashtawan hatun tantanakuyta rurankuna Federación de Indígenas y Campesinos de Imbabura (FICI) shuti tantanakuy tukunkuna, shuktakkunaka tiki ukullapi tantanakukkuna, shina Unión de Organizaciones Campesinas e Indígenas de Cotacachi (UNORCAC), paykunataka ishkay niki malta tantanakuy shina riksirinkuna, paykunaka CONAIE mama tantanakuypak Ecuarunari tantanakuyman kimirinkuna, mana kashpapish FEINOCIN tantanakuypi

3.4. Tarpuy mirachi yachaykuna.

Kay llakta runakunaka mintalakkunapash awakkunapashmi ashwan tinakuna, ashtawantakkuna shuktak mamallaktakunamanmi katún kutin ashataka ñukanhik mama llaktallapitak sakichin; shinallatak paykunapak takikunawanmi shuktak mama llaktakunapipsh riksishkakankuna, chaymantami shuktak mamallaktakunamanta riksinkapak shamukkunata chaskikkunapish tukushkakuna. Kikin awashkakunata shuktakmamallaktakunaman katukkuna kashpapish chayrak ayllullakta tarpuykunamanta manarak pitirinkunachu, mana achkata pukuchikkuna kashpapish paykuna mikunkapak ashata katunkapak charinkunami.

Makiruraykunamanta rikukpika, kay runakunaka tazakunata, kunkapi makipi watarina kunata, takinakunata, yantapimmakiruraykunata, shuktakkunatapashmin rurak kankuna. Kutin awaykunamanta rikukpipash ruwanakunata, ushutakunata, wasi uku pampapi churanakunata, chuakichirinakunata, katakunata, shuktakkunatapashmi rurankuna; kay awaykunataka uchilla awana ukukunapi wakinkunakarin hatun awana ukukunapimi rurankuna, shina mama llaktapi mana kashpaka shuktak mama llaktakunaman katunkapak paktankuna. Shina katuk mintalakkuna kashkamantami shuktak mama llaktakunamanka hawalla rinllakuna.

3.5. Mikuykunamanta yachay.

Kunan rimakun runakunaka mutita, sarata, papakunata, millukutapashmi mikuypakka charinkuna; shinapish shuktak mana runa mikuykuna kak yanka mikuykunawan ña chakrunkunami; ashtawantakka kitikunapi kakkunami utkalla rurarik mukuykunata mikunkuna.

3.6. Yampinakunamanta yachay.

Kullki charipi imashina kawsaymanta rikushpaka, wakikunaka ayllu llaktapi kawsak runakunami kankuna. Chaypika awaykunamanta usa kullkita hapinkuna, shina runa hampikunawan allichirinkunapish; kutin, achka awaykuna katuykunata charikkunaka hampikunamanta rikushpaka ña laychu hampikunallawantak hampirinkuna, kaykama chay kitikunapi manarak runa hampikuna pakta yaykuymanta.

3.7. Inikunamanta, unanchakunamanta, ruraykunamantapash.

Imapi inimanta ruraykunamanta rikukpika kay runakunaka pachawan, allpamama ima pachapi kaywan, tarpuykunawanmi pakta rin. May pachapi kallarin may pachapi tukurinmanta rikunkapakka sara tarpuy pachatarakmi rikuna kan, chayka grecoromano pachachikpi rikushpaka junio (inti raymi) killapimi urman. Sitwa killapak ishkay niki awaki punchaka ayllullakta uchilla wawakunawan kaparina taklina punchami kan, chaypika mama tamyaman, tayta intiman, tutamamaman, punchakunaman, pachamamaman, pachakamakmanpish riksichinkapakmi shina rurankuna. Kay ruraywanka runakuna kawsakushkarakta, allpamama ukllashka katikushkatarakmi rikuchinkuna, chaypak kipalla chunka pichka punchakuna shinawanka tamyaya chayamunllami. Kay tamyaya chayamuyka allpata

tarpunkapak allichinapacha chayamushka, tarpuy pacha chayamushkatami rikuchin. Shinallatak kati karwa killa kuski killakunapash shuktak ruraykunata apamun. Karwa killapika allpa samachipachami kan, chaymantami uywakunata kiwakunawan wiñachita kallarinkuna, kaykunata karaywanka allpata pichakun shinami rikurinpash, uywakuna paykunapak wanukunawan allpata ashtawan pukukta rurankunapish. Kati sitwa killapika tarpunkapak kutin allpata allichinapachamanmi yallinkuna.

Ñawpaka kati llankayman yallinkapakka allpamamaman karaykunata ruranami kak karka, kaytaka ayllukunapura rurashka “mediano” shuti mikuytami allpapi pampakkuna karka shina allpamamata yupaychashpa ashtawan sarata pukuchichun nishpami chashna rurakkuna karka; shinallatk aswata upyakushpapish asha puchutaka allpata allichikushpaka, allí pukuykuna tiyachun mañashpa pampapi ashata hichashpami karakkuna karka, Kashna ruraykunawanka allpamama karaywanta paywanpash kuyayta rikuchinkapakmi chashna rurakkuna karka. Kay ruraykunami mushuk sara tarpuyypacha kallariyta rikuchin, chaymantami Yamuy tuktuy shutita rurankuna, kay upyaytaka kanchis chikan chikan sami sarakunawanmi rurarin, shinami sitwa killapak 22 punchman chayarin, kay punchaka equinoccio shutiwan riksirikwanmi tinkun.

Allpata allichishka kipaka, ña wayru killaman yachinkuna chaypachapimi wachushpa sarata tarpunkuna. Ishka, miksa, chusku sarakunawanmi purutu muyuta churankuna, chay muyukunata wakinkunaka warkurishpa pukukkuna, shuktakkunaka llukashpa wiñak purutukunami kankuna. Kashna yachaytaka wawan wawanmi yachashpa shamushkakuna.

Kati killapakka shuktak mikuy pachami chayamun (ayar killa), chay mikuyka katsukunami kan, shukkunaka yana katsukunami kan, chaytaka aya katsu shutiwan riksinkuna; kayshukkunaka uchilla ukikunami kan, chaykunataka “pyanchu” mana kashpaka “chayanpillu” shutiwan riksinkuna. Otavalo runakunapak kay uywakuna chishiyayman tutayayman rikuriyka, sara tarpushkakunata rikurana pachatami

rikuchin. Kay pachakunapimi tarpushkakunapika ña llullu sara wiñakukkuna rikurimunkuna, chaymantami ashtawantakka rikuranatatak charinkuna ama ima shuktak llakichik uywakuna llullupirak tukuchichunkuna, chaypuramanta chuspikuna, lancha, shuktak llakikunapish ama waktachunmi otavalo runakunaka rikunata charinkuna. Ama kay llakikuna urmachun llakichichunpashmi tullpamanta uchpata surkushpa chakrapika shitanata yachankuna, shinallatak sapan yura yura rishpapish. Kashna hampishkawanmi ama pishkukuna shuktak llakichikkunapish ama kuchuyakta rurankuna. Chaykamaka kapak killamanmi chayankuna, shinami hallmay pachaman chayankuna, chaypika yura siki allpata ama sinchiyachun kuyuchishpa churankuna, mana tarpushka wiñakta sakik kiwakunatapish surkunkuna, shinami ima llaki illakta sarakunaka asishkalla wiñayta kallarikuna, utka wiñankunapish, chaymantami malta sara yurakunataka “malta wamrawami” nunkuna. Kaymanta yallishpaka kapak killa tukuriyta shinallatak kamay killatapish allpallatak wiñachishpa katichunmi sakinkuna, katipika apunchik wacharishkata yuyarishpa, mushuk wata kallarin nishpapish yuyariyta rurankunami, kaykunataka shuktak laychukuna chayamushka pachamanta kawsay shuktayyaymantami shina rurankuna.

Panchi killapakka, ayllumashikunawan riksishkakunawanpish yakuwan carnaval pukllaypimi yaykurinkuna, ashtawan kushikuyta rikuchinkapakpish; kati killakunapika apunchik wañushka punchakunata yuyarinaman chayankuna, chay punchakunapika fanesca mikuyta rurankuna, kay mikuyka llullu murukuna llukshi kallarikukkunawanmi

rurash kan. Runa shunku yuyaywantak rikushpaka kushikuy pachakunami, shina yaku, llullu muru, chakrakuna puque kallarimanta wayllakllatukumuy pachatukushkamanta.

Raymi punchapakka sarapachapimi kan, kay killaka Inti Raymi, murukuna tantay shutikunawanmi ashtawan riksirishka kan: chaymantami yuyariykuna, takikuna, shuktak raymikunawanpish ashtawantakka antisuyupi sakirik ayllullaktakuna rurakkuna kan. Kuski killa chayapakka kanchis murukunawa rurashka Yamur shuti upyaytami rurankuna, chaymantami kay raymitapish shina shutichinkuna. Kay raymipakka tukuyllami awashkakunawan, makiruraykunawan, tushuykunawan, takikunawan, kikin kawsayta rikuchishpa kushikuyta rikuchinkuna.

Warmikunapak churaykunaka chawpi chankakama gamuza shuti awashka yana mana kashpaka ankas anakutami churankuna. Ukutaka yurak enagua shuti churaytami churankuna. Kushmapi rikushpaka makikama kak yurak kushmakuna tullpuklla rikunakunawan shuktak awashkakunawanpashmi sumakyachishkakuna kan. Umapika shuktak awashkawanmi watarinkuna, kutin kunkapika wallkakunata shinallatak mullukunatapashmi aparinkuna. Anakuta watarinkapakka chumpitami charinkuna, kutin, chakipika ushutamata churankuna. Karikunaka yurak kushma yurak warami kankuna, kutin ruwanakunaka ankaskunami, ñutuklla muchiku, yurak usuta churashkami kankuna.

3.8. Kapchi ruraykunamanta.

Otavallo runakunaka san Juanito, yaravíe, albazo, tonada takikunatami manarak chinkachishkakuna. Kikin bocina, violín, guitarra, zampoña, rondador takinakunawanmi takinkuna. Shinallatak kay takikunapika tushunkuna takinkunapashmi. Mana ñawpa shinallatakchu kay takikunaka katin, mana otavallo kashkata sakishpallami kay takikunataka mushukyachishkakuna, kaywanka shuktak mama llaktakunaman llukshikkapak katunkapakpashmi allí tukushka, kashna allí rishpaka paykunallatak takikunata allichina ukukunatapish surkushkakumami.

4. *Mintalay*

*Tinkuywan, mushuk yuyaykunawan, saywakunata yallishpa,
allpamamatatak muyukkuna tukunkapak kikinkayta sinchyachina.*

4.1. Inkapachakuna laychupachakunapash.

Waranka iskun patsak pichka chunka wataman mintalakkuna sinchiyariyta kallarishka kakpipash, kashna llankayka inkakunapak pachamantami kashna shamun. Chay pachakunapika spondylus, curi, kachi, utkuta, shuktakkunatapash mintalakkkunaka mintalayta katuytapash yachaymanta umayakkunami kashkakuna. Kaykunataka antisuyuwan, punasuyuwan, antisuyuwanmi rantinpakkuna kashka. Hawalla rantinpankapak ayllukunawan, atiykunawan, kullkikunawanpashmi llika shinata muyuntin llaktakunawan rurak kashkakuna. Tiangués shuti katuna rantina pampakunami chay pachakunapi ña tiyarka. Chay pampakunapimi ashtawan mirachinkapak mana kashpash shuktak mana riksishka karu llaktakunamanta imata tarinkapak pampakuna tukurka¹².

Kashna rantinpawanka mana ima achka chanikkunallatachu hapikkuna karka, ashtawanpish shuktak llaktakunaman chayaywanka riksikunata, yachaykunata,

¹² <http://www.banrepcultural.org/museo-del-oro/sociedades/narino/quienes-eran-los-min-dalaes>

chanikunata, kawsaykunatapashmi apakkunapash yachakchayakkunapash karka. Mintalakkunami shamankunaman umukunamanpish hampi kiwakunata, kawsachik hampikunata kukkuna karka, chaykunawanmi ima alli kallarichun ruraykunata hampiykunatapish rurakkuna karka¹³.

Kari warmi “*mintalakkuna, kikin riksi yachaymanta llaktakunapi pushaykunapi achka riksishkakunami karkakuna, shinallatak kullkiyukkuna, atiyukkunapash tukurkakuna, chay yachaykunayuk kashkamanta llaktapi awaykunamanta chakraykunamantapish kishpichishkakunami tukurkakuna*”¹⁴ y negociar con sus enemigos para mantener sus posiciones de privilegio.

4.2. 50' watakunamantapacha Ecuador Mintalaykuna

Ecuador mama llaktapi mintalakkunaka La Compañía, Peguche, Agato ayllu llaktakunamantami kallaripika karkakuna. Shina 1905 watapak Eloy Alfaro mama llakta pushakuy pachapika manarak hillay anta tiyarkachu, chaymantami runakunaka chakillawan, apyupi, chantasupi rikkuna karka.

Ña 1910 watamanka, José Cachiguango runami punta shuktak llaktakunaman rikkuna rikurin, shina Guayaquil, Tulcán, shuktak kitikunaman rikkashka rikurin. Chay kipami washan shuktak runakunapish shuktak kitikunaman llukshita kallarirkakuna,

13 idem

14 <http://www.banrepcultural.org/museo-del-oro/sociedades/narino/quienes-eran-los-min-dalaes>

Otavaló, Ibarra, Quito kitikunapimi kawsankapak sakirinata kallarikakuna, chashna rurakkuna Peguche, La Compañía ayllu llaktakunamantami karkakkuna. Shina kashpapish wakinkunaka shuktak karu kitikunaman riyta kallarikakunami.

Sapan llaktakuna imallata rurakkuna kashkata riksipash achka allimi kan, shina Ayagato ayllu llakta imaka chumpikunata, ruwanakunatami ruray kallarikakuna karka, kutin Peguche ayllu llaktaka katakunata, pachallinakunatami ruray kallarikakuna. Ima awaykunapak kashpapish achka llankay, riksi, mushuk yuyaykuna, surkunkakamatak katiymi mutsirirka, chaymantami wakinpika tawka punchakuna, kanchisriykunatapish mana samashpalla llankak karkakuna.

Yapa awanata rurak kaymanta Juan Ruiz Concha runami 1935 watapika Quitopi Artes y Oficios shuti yachana wasipi yachachichun akllashka tukurka. Kimsa wata kipaka kay yachachikka shuktak yachachikkunawan Venezuela mama llaktapak Tachira marka Capacho-Libertad kitiman pushashka tukun. Chay watakunapika Ecuador mama llaktaka allí awakkuna, alli awashkakkunapish tiyaymanta pakta riksishkami tukurka. Chaymantami tawka apunchik mañana wasi uku pampakunapika kay runakuna awashkawan churakkuna karka ninkunami.

Pikunalla kashkata rikukpika tawkakunami rikurin, mana karikunalla, warmikunapish kay mintalayman yaykukkunami karkakuna. Rosa Lema, paytaka kuyaywan Mama Rosa shutiwan riksirin, paytaka kunankama yuyarinrakkunami. Payka Peguche ayllu llaktamantami karka, payka uywakunata katunkapak rantinkapak achka rikshishkami tukurka. Yallic 1905-1940 watakunamanka alli shuktak shuktak llaktakunaman mintalashpa shutik tukurka. Paymi shuktak warmikunapish kashna llankayman yaykuna ñantaka rikuchishpa sakirka.

Mama Rosami Ecuadormanta shuktak mamallaktaman shukshik rikurin, shina: 1949 watapika Estados Unidos mama llaktapak Nueva York kitiman riada, chaypimi paypa churaymanta, maki ruraymantapish allikachishka karka, paypak tullpuklla churaykuna, rumipi shukkunapipash sumak rurashkakunata churashka, munanay kawsayta rikuchik kashkamantami Runa Ñusta shuti imata churashka. Kaypimi chay kitikamakwan, chay llakta shuktak sami runakunawan, paykunata pushakkunawanpish riksishka tukurka, chaymantami tukuylla apanakuy sinkalli imata kurkapash.

Mama Rosa 1948 wataku llukshikuy pachakunapillatak Quinchuquímanta shamushka Antonio Lema Chico, Antonio Quinche runapash shuktak mama llaktakunaman puntakunapura llukshikmi tukurka. Kallaripika Colombia mama llaktaman rirka. Chaypika mama llaktakunapura apanakuchik ukupimi awashkakunata katuraka, katika paypa ayllukunapash rinata katirkami, chaypi kawsanatapish kallarirkami.

Shinapash, Minatalakkunaka achka llakitami apakkuna karka, chay llaktapi kakkuna mana chikan sami runakuna kashkata mana yachaymanta, shinallatak karu llaktakuna kaymanta shaykuyta rinamanta, manchay, millay llakikunamantapash.

Colombia mama llaktapi 1952 watapakka ñami 37 shuktak kari runakuna, shinallatak kimsa warmikuna chayarka. Tukuy paykunaka awakkuna, katukkunami karkakuna. Yallitakka karikuna kashpapish ashtawan alli kullkikamakkunaka warmikunami karka. Paykunami katushka kullkikunata chaskirkakuna, shina alli wakichikkuna kaymantapish. Kaypuramanta taripashpa rikukpika Sabina Amaguaña warmi imaka kallaripi Tulcan kitipi shuk awana ukuta churak, kipallaka

Colombiapi shuktak hantun awana ukuta churak. Payka kipataka Méxicoman rirka, katitaka Europapak Italia, Bélgica, Españamanmi chayarka. Paypa kawsayta hapi katikpika achka yachanami rikurin mana castellano shimita inglés shimitapish rimanata yachak kashkamanta, shinallatak shuktak mamallakta kullkikunata mana riksik kashkamantapish. Pay parlaypi nik shinaka, yachay mana yachay shuk chanita churarka, katika chay llaktapi kawsakkunaka rantika kallarikkunallami karkakuna, ninmi.

4.3. Kunan punchakuna Mintalakkuna.

Runakuna shuktak mama llaktaman rikkunata rikukpika Otavalo runakuna shinallatak Cotacachi runakunami kikin llaktamanta shuktak mama llaktakunaman llukshikkuna rikurin, shinami shuktak mamallaktakunapi riksishkakunapish tukushkakuna.

Otavalo runakuna shinallatak Cotacachi runakunaka awaypi katuypi shuktak mama llaktakuna pakta riksishkakunami karkakuna. Ima shuktak mushuk yuyaykunata surkukkunatak, imashina mintalanata, kullkikamanata yachakkunapash karkakuna, chaymantami shuktak mamallaktakunapi kawsankapakpash pakta karkakuna, chaypika makiruraykunawan, awashkakunawan, takikunawan, arawikunawanpashmi yaykukkuna karka. Otavalo, Cotacachi runakuna, Colombia mama llaktapa Bogotá kitipi mintalana ukuta kallarichinkapakka, tawka llankay yuyaykunatami surkurkakuna: chay kitipi kawsakkuna yachachun riksichunka, chawpi pampapitak tiyarirkakuna, chaymi allitak paykunapak yuyay paktarkakuna, shina kullki miraypi, allí kamaypipash mana llakita charirkakunachu. Shina paktashpami awankapak shuktak hillaykunawan rurashkakunata mashkakkuna awashkakunata achkatatak surkunkapak, chaywanka allí katuy rantita tarirkakunapish.

TAREA	(+)	(-)
SEMBRAR	- PONER LA SEMILLA - COSECHA DE Trébol, habas - LIMPIAR EL TERRENO - CUANDO ES EL MEJOR TIEMPO	- TOLAR - USO DEL MACHETE, NI LA BARRA
GANADERIA	- TRAER VACAS PEQUEÑAS - ALIMENTACIÓN - OBSERVACIÓN DE LA VENTA	- LIMPIAR EL CORRAL (CASA) - MATAR - NO PARTICIPAN
LAVAR LOS PLATOS	LAVAR LO QUE ENSUCIAN	
LAVAR ROPA	DE ELLOS (NIÑOS) - Medias - Uniformes - Ropa interior	NO TODA LA FAMILIA
COCINAR	ENSEÑAR ALGO DE FÁCIL COCCIÓN (ARROZ) - SOPAS (FRIEDO, AMARILLO) - Enseñar a Moler, por entretenido Amasar	FRÍER NO COCINAR PARA MUCHA GENTE.

Kay shuktak mama llaktakunaman shutikkuna awaypi, katuypi, takikunapi allí riymentaka ña mana ashakunalla richun mutsurirkachu, shinami yachakkunatak tawka mutsurirka. Chaymantami riksishkakuna, aylluyashkakuna rinata kallarinkuna, shina markak yayamamakuna, markashka churi ushushikuna, shuktak kikin ayllupuramanta kakkunapish. Kashna tukuymantami Otavalo llaktamanta shinallatak Cotacachi llaktamantapash achka runakuna Ecuador mamallaktamanta llukshikuna rikurin.

4.4. Takipash arawipash.

Utkaman nikuk shina,
Mintalakkunaka mana maki
ruraykunallatachu aparkakuna,

ashtawanpish takikunawan, makiruraykunawanmi ashtawan llukshikkuna karka. Shina 1948 watapika Trío los Imbayas takikkuna llukshin, allikachishka tukunpash, kipataka Méxicomanta, Ballet Colombianomanta Europaman rinkuna, shinallatak paykuna allí tukuykuna chaskishka tukuymanta rikchakrikuchik imamanmi paktankuna. Shuk allí shuktakmamallaktakunapi kakkunapuramantaka Cachimuel ayllumi rikurin, shunkupitak runakayta apashpa kikin kaytapish sinchiyachishka, washa katik wawakuna kuyachun, riksichunpash. Cachimuel ayllukunami tawka takik tantanakuykunata wiñachishka, shina, Yarina, Ñawi, Los Nin shuti tantanakuykunatapish. Yarina takikkunaka, ñawpa kawsay sapi yuyariy nisha nik shuti, ashtawanmi shuktak mama llaktakunapi riksishka kankuna, shina riksiriman chayashkami ashtawantakka Colombiapi, Estados Unidos mama llaktakunapi takikkuna kashkamanta. Allpa mamapi ashtawan yalli allí takikkuna kashkata rikuchik Nammy shuti allikachitapish chaskikkunami kankuna. Paykunaka mama llaktata allikachikkuna kanchik ninkunami shuktak mama llaktakunaman Ecuador kawsayta paykunapak takikunawan riksichik kashkamanta.

Mintalaypakka kawsayta rikuchik arawikunapashmi alli kak rikurin. Jacinto Conejo Maldonado runami ashtawan kay killkaypi allitak kak rikurin. Ariruma, Arbol de la Paz, Kowii, kay runaka shamuk wawakunapak pakta sakirichun rimaytatak

pakta yuyachik, kuyachik, sumakyachikmi rikurin. Runa sapi yuyaypipash, kawsay rikuypipash pakta kayta rikuchik shinami rikurinpash.

4.5. Mana alliman atikkuna.

Kaykamaka runa kawsaypi rikushpaka may alli kakta, kallarichikkunata, pikunalla kashkata, maykan aylullaktakuna kashkata, imallata makiruraykunata surkukkuna kashkata, imalla kapchikuna mintalaypak alli kashkakunatapashmi riksishkanchik. Shina allikuna tiyakpipash shuktak mana alliman atikkuna tiyakkunaka kunkaririkushkami, chay llakikunapuramantami yallipacha llankachishpa llakichiy, mapa llankaykunapi uchilla wawakunata yaykuchiy, imakaymanta millay, washayachiy, shuktakkunapish rikurinmi.

Ñawpa pankakunapi rikuchikshka shina, runa ayllukunaka shuktak mama llaktakunaman llukshikallarishkakunami, katunakuna mirarimanta ashtawan llankakkuna mutsurishka. Chaymanta mana kikin warmina, churi ushushikunata, markashka wawakunatallachu apakkuna kashka, ayllumashikunata, rikishkakunatapashmi apak kashkakuna. Yanapankapak rik ayllukunaka wamra mintalakkunami kashkakuna, shinami Gina Maldonado mintalakkunamanta rimashpaka paypak kamupi nin: *“Tawka wamrakunata taripashpa uyakpika, manarak kanshis watakunata charishpmi yayakunata yanapashpa katunkapak llukshirkanchik ninkunam”*¹⁵. Kashna shina llakikunataka Yarina takikkunallapitakmi rikuy tukunchik, paykunaka, Otavalo kiti yachay wasimanta llukshishpami Quito kitiman rikkkuna kashka, shina Plaza Grande pampapi llankankapak, chay pachapakka

15 Maldonado, Gina. Comerciantes y viajeros. FLACSO Ecuador. Abya -Yala. p. 36

sukta, kanchis, pusak watayukkunallami kashkakuna. Paykunaka chusku pacha chishimanta chunka pacha tutakamami takinata yachak kashkakuna; chay hawapi yachana wasimanta kachashkakunata ruranata charikmi kashkakuna.

Mintalakkunamanta yachak chayashpaka kashna shina tawka llakikunatapashmi rikuna tukun, ashtawantakka kay pachakunapika runa hayñikuna, shinallatak wawakunapak hayñikunapish tukuymanta yalli umayachishpa rikunatak kashkamanta. Chaymantami yallipacha llankachi shinallatak uchilla wamrakunata mana allikunaman yallichimantaka katiklla killkaypi pakta rimashun.

Kunanka shuktak llakikuna Mintalak tukuymanta rikurikkunamantami rikushpa katitukunchik, ashtawantakka kanllamanta shamuk shakikuna, yachaymanta mushuk hillaykuna llukshimanta, llankankapak shuktak antakuna llukshimantapash. Kay tukuytaka mana allipash mana mana allipash niy tukunchikllachu. Shukshinaman rikukpika kay tukuy mushuk yanapaykunawan ashtawan katunakuna llukshichun, asha pachallapi achka llukshichun, wakllikunata illak ashtawan alli katunakuna llukshimi kan. Kutin, shuktak shinaman rikukpika kay mushuk antakunawan shinallatak mushuk riksikunawan katunakunata surkuy kallarikpika llankakkunami ashallayay kallarin, antakunallapi yuyashpa ña mana runakunapi yuyay kallaririnchu, shinami washan runakunapurapi llankay illak llakipi sakiri kallarinkuna.

Kay Mintalakkuna rikuri pachamantaka shuktak hatun llakimi rikuri kallarin, chaymi runapurallatak kayshuk runata llakichimi kan, shinami antakunayuk kullkiyuk tukushpaka ashalla kullkita llankashkamanta kushpa shuktak shuktakta llankaypak hapi, shaymanta tawkakuna shamuk punchakunapak llankay illay sakirimuyymi kallarin.

Shuktak hatun llaki shina rikurimuymi runakuna shuktak kawsaykunawan, yuyaykunawan, llaktakunawan tinkushkamanta, imashinami shuktak mama llaktakunaman kikin kashkata, kawsayta, rimayta, yuyayta apankuna, shinallatakmi kanllamantapish apamunkuna, chaykunami runa kawsaypika shuktak hatun llakikunaman chayachiyta kallarikunkuna, chaypuramanta rikushpaka runapurapi tantalla kawsay, allpamamata kuyay, shuktakkunapash, chaypak rantika shuklla ashtawan hatunyari, kullkisapatukuy yuyaymi llapimun.

Shuktak llakikunapi rikushpaka runakayta churaypi, kichwa rimaypi, suni akcha chariypi, shuktakkunapipashmi llaki rikurimun. Kay tukuykunataka washan kunkarishpa sakishpa shamunkunami shuktak sami runakunawan, shuktak kawsaykunawan, shuktak yuyaykunawan, riksishka tukushpa.

4.6. Kawsamushka yachay.

Mintalak Kawsay kaymanta mana imashina kaykama shamushkata yachayhllaka paktanchu, chaymantami imashina kunan punchakunapitak kakshkata yacha chayanatukun. Kunanpunchakunapi mintalakkunata riksishka katika, imashina wakin mintalakkunapak kawsay kashkata, paykunapak kuchulla kawsaykunatami riksishun.

Kallariypika Unión de Organizaciones Campesinas e Indígenas de Cotacachi (UNORCAC) tantanakuyta 2015-2019 watakunapak umayakukpak kawsaytami pakta riksina tukun. Kay tantanakuyka Cotacachi kitipa 46 ayllullaktakunatami

tantachin. Payka Imbaburamanta Luis Alfonso Morales shutimi kan, palmo imashina mintalak kana, mintalay ima kaktapash riksichin. Paypak yuyaypika runakuna maymanta kullkita surkuna yuyaymanta rikushpaka kimsa mama yuyaykunami tiyan ninmi. Shukmi kawsaypak mikuypakpish chakrashpa llankaykuna mutsukkashkata rikun, kawshukka makiruraykuna, kutin kayshukka uywakunata wiñachimi ancha mutsuriktan kan ninmi. Kay chakray, makiruray, uywaykunamanta imallatapish surkushpami mama llaktallapitak mana kashpapish shuktak mama llaktakunapipash katuy tukunchik ninmi. Mintalaykawsayka shuktak mama llaktakunaman shukshichiktakmi kan, chaymantamuy achka mamallaktakunapi runakuna kawsankuna, shina kashpapish punchantami llakipi urmanalla, paykunapak kawsayta chinkachinallakuna kawsankuna.

Kay Mintalay llankayka ñawpa pachamantatakmi tiyashka, manara españamanta shamuk laychukuna chayamunapakmi ña kaypi tiyashka, chaymantami wawan wawan kay yachaykaka tarimushkanchik ninmi. Ñukanchik kawsanka kullasuyupi kawsaymantaka millmamanta rurashka ruwanakuna, pachallinakuna, anakukuna, shuktakunapashmi mutsuriktak kan, chiri llaktapi kaymanta llamakuna kawsanalla kashka, paykunapak millmapish awaykunapak mutsuriktak tukushka.

Luis Alfonso Morales runaka 16 watayuk kashpami Ecuador mamallaktamantaka Estados Unidos mama llaktaman Colombia mama llaktaman llukshirka. Kay llukshishkakunataka kushikuywanmi yuyarin, wakinpika llakikuna tiyakpipash shuktak mamallaktakunata riksikkashkamanta. Pay allí kawsayta tarishka kashpapish mintalakkunaka mana tukuyllachu shina pakta ninpashmi. Achkakunami llankaypi

llakichishkakuna, mana kullkita kushkakuna, mana pankakunata charimanta llakita apankuna. Paypak rikuytika sapan runakunapimi tiyan imashina chay llakikunapi mana urmashpalla ñawpakman rina. Shinallatak achka llakiriwanmi yuyarin pay shuktak mamallaktakunapi kayta yuyarishpaka. Runapura kashpapish mana kayakllachu karkakuna, ashtawanpish tsalakunami chaskikkuna, yanapakkuna nimpashmi. Shuktak runa chayman chayaywanka paykunapak llankaykuna ashayarikta rikushpacharin wakin runakunapika harkakkuna, llakipi urmachun shuyakkunapash rikurik karka nimpashmi. Kashna kakkipash ashtawan llankayta mana sakishpa ñawpakman riymi pakta rikurin, kaypika yalli karikuna kashpapish, warmikunapish tiyanmi.

Shuktak llakikunamanta yuyarishpaka Estados Unidos mama llaktapa antankakuna tiyarinapi imatukushkatami parlanpish, chaypika achka pachakunatami shuyachirka, pay imalla Ecuadormanta apashka katunakunatapish ura hanakmi rikurkakuna, imapak chayman chayashkatapish yachak chayarkakuna. Patsakpurami chay mama llaktaman yaykunkapak visa shuti pankata mañashkakuna, chaypuramantaka chunkallamanmi kushka, chaypimi Luis alfonsopakpish llukshishka.

Alli Mintalak kashka kashpapish ancha llikukuna tiyaktami rikun, shukpika, wawakunata, wamrakunata katunkapak apaykuna rikurimanta; shinallatak shuk mintalaklla rishpaka imashinapish ñawpakman llukshinatatak charin, mana yachashka shimi rimakkunapurapi kashpa, mana maypi puñunata charishpa, ima shuktak llakikuna rikurikukpipash. Ashtawantakka uchilla wamrakunarak maltakunarak chay mamallaktakunaman yaykusha nikpika mana mintalakrikta ininkunachu, shinami kunkashpa ima sakinkuna. Shuktak hatun llakishinami runapurakunallawantak rikurin, paykunaka shuktak runakunata llankachun apankuna, ashalla kullkita kushpa yallipacha llankachinkuna, wakinpikarin “katushpaka mikunki, mana katushpaka mana mikunkichi” nishka imamanmi chayankuna.

Shuktak hatun llakimi shutikuypi ima urmarikuna rikuri kan. Europapichari mana yalli llakishina rikurin, shinapish Colombia mama llakta imapika awkashpa wañunakukkuna tiyaymanta tukuykunami manchaykana kak. Tukuripi nikuk llakika ñukanchik mama llaktallapitakmi wacharin, runakuna tawka shuktak llaktamanta

chayamukkunata mañashpa shuktak mama llaktakunaman llukshi kallarishekamanta. Shinallatak shuk mintalak ima kashka yuyayta chinkachishkamanta, chaymanta shuktak mapa uma chinkachik mana hampikakkunata pakalla shuktak mamallaktakunaman apaykallarishkamantapish.

Shina llakikuna tayakukpipash shuktak alli paktaykuna tiyanmi, shina, kashna llankanakuna mamallakta kamachikunapi shuktak mamallakta kamachikunapipash tiyayta kallari, chaypuramanta Organización de las Naciones Unidas shuti tantanakuy surkushka Declaración de las Naciones sobre los Derechos de los Pueblos Indígenas shuti kamachi kunanpika tiyanmi.

Luis Alfonso Morales imashina mintalak tukushpa paktaykunaman chayashka,

llakikunapi urmashkata yachanaka allitakmi kan. Kunanpika chay tukuy riksikunawanmi kunan charik mushuk pushaymantaka ayllullakta tantanakuykunata imashina mintalakkanamantapish riksichishpa umayakun, shinallatak ama paykunapak llankaypi mana kullkita kushka llakikunapi urmankapakpish yachachin. Kay tukuyta rikushpami pay mintalak kawsayka allimi rikurin kunan shuktak shina llankaykunaman yaykurikkunata pakta yachachinkapak.

Kunan shuktak kawsayta riksinkapakka Martha Arotingotami tapunchik, payka Cotacachi llaktapa Santa Bárbara ayllullaktamanta kak warmimi kan, Tierra de Hombres tantanakuy ukupimi kan. Paypak rikuypipash, Luis Alfonso Morales riksichik shinallatak, mintalakkunaka ñawpa España kawsaypachapipash tiyakmi kashka ninmi. Chay pachapika shina mintalakkunaka imaruraypakpish ancha llashakkunami paykunapak ruraykunawan karkakuna ninmi. Ñawpamanka ashtawan millma katumi karik karka, kunankunapika makiruraykunawan takikunawanmi

ashtawin llukshinkuna ninmi. Alli yuyaywan ayllullakta tantanakuykunapi llankaykallarishpa kunanpika makirurayhkunapi, awashkakunapi, chumpikunapi, sumak sirashkakunapi, shuktak ruraykunapipash pakta llankanallami tukushka. Shina llankakkunamanta rikukpika Peguche, Otavalo Centro, Agato shinallatak Quinchuquí ayllullaktakunami kayman shitarishkakuna ninpashmi.

Pay mamapak rikuypika Otavalomanta Cotacachimanta ayllullaktakuna kay mintalay llankaywan ñawpakman llukshimi alli rikurin ninmi. Shina shuktak mamallaktakunaman yaykunkapak alli kashpapish washanmi runapurallatak llakipi churaykunaman yaykuyta rikuy kallarishkanchik ninpashmi. Kashna llakikunaka mana pakta kamachikuna tiyaymanta, mana pakta ima mintalay llankay kayta pakta shunkupitak charimantami mana alli kawsayñankunaman urmarin ninmi.

Shuktak llakikunata rikukpika uchilla wawakuna kikin yayamamamanta

anchurishpa shuktak mamallaktakunaman riyimi kan, chaypi ayllukunamanta karulla tukushkamantaka mana pi llakikunapi mitsaymi rikurin.

Mintalaktukushpa mama Marthaka Bolivia, Argentina, Colombia, paypa kusaka Boliviamantami kashka, paywan tukushpami shuktak mama llaktakunamanpashmi rinata yachashka. Payka ña mana uchilla wamrachu kashka, shinapish achka llakikunata apak kashka, chichu kaymanta tawka hampina ukukunapi washayachishka, llakichishkami kashka. Asha punchakunallapak chay mama llaktakunapi kaymantaka mana pakta alli llankaykunapi yaykuy tukushkachu. Ña hatun kashpapi mana kikin hayñikunata kamachikunatapish riksimentaka ashka llakichishkami kay tukunki ninmi.

Shuktak kawsaykunataka Mindalaes y viajeros shuti recha rikuchipimi yachakchayaytukunchik, kaytaka You Tube linchimentami uriyachi tukunchiklla. Aly Atahualpa shuti runapash Otavalomanta 15 watayuklla mintalakmi tukurka, payka Alemania mama llaktamantami kutin Ecuadorman 19 watayuk kaypi tikrachishka karka. Paytaka lluchullata shayachishpami ima mapakunata apakuk mana apakukta rikurkakuna, shinapish chusku punchatami shina llaki apakkuna wichkana ukupi paypash wichkashka yallirka. Kunanka Ecuadorpimi kawsan, chay pachakunata yuyarishpaka utkami Ecuadorman tikranata munarkani ninmi.

Tukuri yuyaypika, kay killkapika Mintalakkunapak kawsaymantami killkashkaka kan. Inkakunapak kawsaypachamanta kunankama pakta katuk rantikkunami kashkakuna, paykunami mama llakta ukupipash kanllamanpish kikin kawsayta riksichinkapak saywata yallikkuna tukushka, chaypakka makiruraykunawan, churanakunawan, takikunawan, arawikunawanmi llukshishkakuna. Kashna kawsayman yaykuymantami allpa mamatatak muyukkuna, kikin kawsayta sinchiyachikkuna tukushkakuna.

Paykunaka runa sumak kawsayta shuktak mamallaktakunaman riksichikkunami tukushka, chaymantami “*ñukanchik kikin runa kawsay illakllaka mana pi kanchikchu*” ninkunami.

Shinapish, wakinkuna kashna sumak pakta kawsayman chayashka kakpipash, shinallatak kashna mintalay kawsay kullkipi, tantanakuypi llakikunata charishkata riksishkanchikmi, chaypurapi: runapurallapitakpish llankaymanta mana pakta kullkita kuy, mana alli kawsaypak wamrakunata yuyaykunatapish apaykuna, wanrakunata yallipacha llankachi, washanyachi, mana yachaymanta llakichi, mana kamachikunata hayñikunatapish pakta riksimenta urmachikuna tiyakta riksishkanchikmi.

5.

*Kikin llaktamanta shuktakman yallikuy pachapi
warmi kari wawakuna, maltakunapish.*

Mintalak kawsayta washan katikkunaman yallichika Cotacachi Otavalo
ayllullaktakunapi saruykawsay llikamanta runa kawsay wakllishkami shina ayllu
ukupi, wawakunapi, maltakunapi, ashtawantakka yachay llankaypi shuktakyashkami.

Ayllu ukupi kullkimanta llakikunata chariymi Otavalo, Cotacachi wawakuna,
wamrakuna, maltakunakapika anchayarimushka, chaymantami shuktak kitikunaman,
shuktak mamallaktakunamanpish riktatik rurashka. Kashna kaymantaka ima
yachay llankay kashkata shinallatak ima wawakuna llankay kashtatami achikllata
rikunatukun.

Kashna kaymantaka ima yachay llankay kashkata shinallatak ima wawakuna llankay
kashtatami achikllata rikunatukun.

Otavalo shinallatak Cotacachi runakunapak yuyaypika wawakuna, wamrakuna,
maltakunatakmi ayllu ukupika paykunapak yuyaykunawan yaya mama llankaypika

yaykurinatak kan, shina yachashpa richunkuna, kaytami yachay llankay shutiwan riksinkuna. Yachay llankaypika kay yuyaykunami tiyana kan:

1. Mana llankashpatak churana kanchu.
2. Yayawan kashpa, mamawan kashpa, mana shina kashpaka maykan ayllu ukumanta kakwanmi llankana kan, shinapish yayamamamantaka mana anchurikkunachu kana kan.
3. Wawa, malta maykama llankash nishka kamallami llankachina.
4. Mashnata llankashkamanta mana yallitapash ashallatapash kullkita kuna yuyay tiyanchu.
5. Ima llankaykunapish wawakunapak, maltakunapak paktanallana, mashna watayukta rikushpallami kurin.
6. Yallitakka paypa wasillapitakmi llankankuna, mana shuktak llaktakunaman kitikunaman rinatakchu kankuna.

Shinallatak wawakuna llankaypi ashtawantakka kullkina yuyay tiyak rikurishkami, kaypika uchilla malta wawakashpapash kullkinkapaklla llankachi tiyashkami, chaypika mana ima ruray kakkipash yachana yuyay tiyanchu. Shina wawakunata llankachika kashnami kan:

1. Manchaymantatak mutsuymantatak llankanatak kak.
2. Shuktak mana ayllu ukumanta kakwan llankay, chayka mana yaya mamawanka rikunakunllapashchu.
3. Uchilla mana kashpapash malta wamraka mana paypa llankay imashina kashkamanta yuyayta churaytukunchu.
4. Sinchi llankaykunami kan, mana uchilla kashkamanta maltarak kashkamantapash paktana mana paktanakunata rikunchu.
5. Yallitakka mana paypa wasi ukullapillatakchu llankan, chaymanta uchilla mana kashpapash maltapak mana pakta alli kak ukukunapimi llankankuna.

Otavalo shinallatak Cotacachi ayllullaktakunapakka yachayllankayka wawan wawanmi katimushka; kutin kay llaktakunapi wawakuna llankayka washayachi, mana

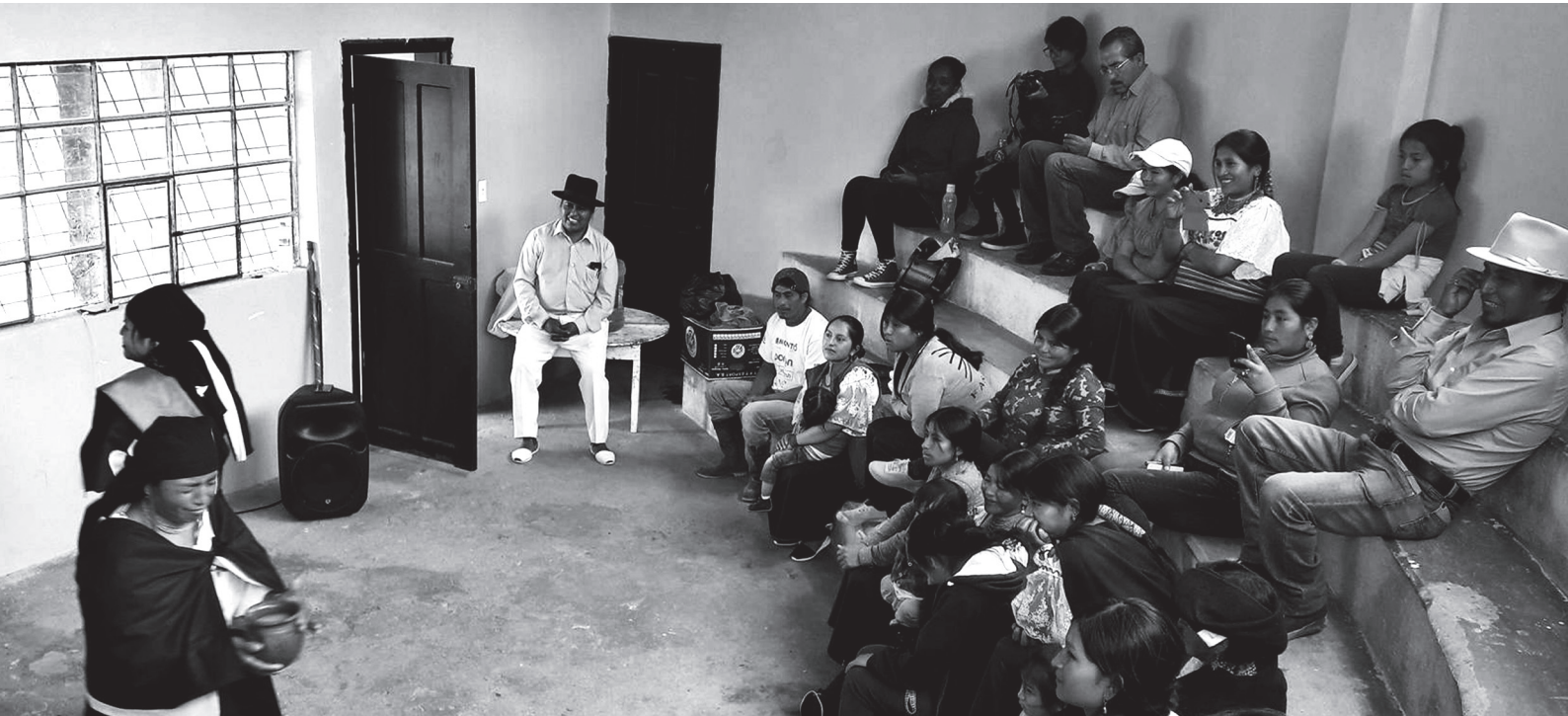

pakta kay, ima mutsurishkakunata mana charimantami kay llakiman urmakkuna kashka.

Kashna pakta kawsayta rikushpami ayllullakta apukuna, tantanakuykunapash yachay llankay pakta katichun rikunkapak, shina wawakuna llankay ayllupak ayllullaktapakpash llaki nanarik kashkamanta anchurichunpash minkarishkakuna.

Yallik panka killkakunapi riksichishka shina mama llaktallapitak mana kashpapash shktak mama llaktakunaman llukshi tiyaymi yachay llankay shinallatak wawakunata llankachikmanpash apakkashka. Mana llankaykuna tiyaymanta, ashtawan kullkinkarayku, charikyashpa mishanakuy, shuktakkunapashmi Otavalo Cotacachi imamanta shuktak mamallaktakunaman llukshishka rinanakuypika uyarin. Llankanaman rikkunapakka asha kullki ayllukunata yanapankapak tantay alli kakmi rikurin, shina rurakkunaka yallitak wakchalla kakkunami kankunapash. Shuktakkunapakka mama llaktamanta llukshiyka wasi uku llakikunamanta anchuripashmi kan.

Kay Otavalo Cotacachi runakunapakka shuktak mama llaktakunaman riyka wakchayaymanta llukshi, shuktak llankaykunata mashkaypak, wasi uku llakikunamanta llukshipak, runa kawsayta riksichipakpashmi allí kashnami rikurin, shinami shuktak sami runakunawan pakta rikukpika yacharin. Paykunallatak

shuktak mama llaktakunata riksinkapaktak llukshikkuna, atikkuna, mintalakkunami rikurinkuna. Shuktak mama llaktakunaman yallimi Otavalo Cotacachi runakunapakka riksishka tukunkapak, shuktak llapikkunalla kullkikunapi kakunata mishashpa, wakinpika laychukunatapish shukman churashkakunami. Ashtawantakka runakuna shina ashtawan sinchiyankapakmi allitak kashka rikurin.

Kashna rikukpika wawakuna, malta wamrakunami shuktak mama llaktakunapi ñawpakman riypika umayakkuna rikurin, wakinpika yayamamata yanapankapak, kutinpika paykunallatak ñawpakman rinkapakpash kan. Wasimanta ayllumanta anchuri tawka kutinpika nanari kashpapish ashtawan Sinchi kayman, asha charikkaymanmi yallichin, shinami ima llaki tiyaytapish pichakshina rikurin. Shuktak llaktakunaman shutika llakitami apamun shinapish kushikuykunatapis charinmi, kaykunatami ayllu kawsaypi, ayllu chikanyaripi rikuy tukunchik.

Ashtawantak llakikuna rikurinmi mana yachay llankaypi wawakuna, malta wamrakuna urmaymanta, ashtawanpish wawakunata llankachiypi pilluymanta, chaypi kikin kawsaytapish wañuy patapi churan, ayllukunatapish llakipi yaykuchin, chaymantami mama llaktallapitak kashpa shuktak mama llaktakunaman llukshiri kashpapash shina llakikunapi churay tukun, chaymantami ayllukuna, ayllullakta pushakkuna kay llakikunata pakta rikushpa riksichishka kana kan.

5.1. Llaki kaypakkuna:

1. Pakta pankakuna illak shuktak mama llaktakunaman llukshi.
2. Wichkankapak mana hapinallakunata hapiy.
3. Kikin mama llaktallamantak tigrachiy

4. Llakichiy

5. Saywata yallikuypi wañuy.

6. Mana maypi kashka yachariy, mana willaypash

7. Mana pakta kullkita kushpalla llankachiy (kariwan warmiwan chayariypi llankay)

8. Kullkirayku llakichiy

9. Ima llakita rurankapak mana nikukta apay

10. Mana yuyashka llakikunatukuy

11. Chapakkuna, awkakkuna llakichiy

12. Uma chinkachina katuykunapi, mana alli llankaykunaman yaykuytantanakuypi,
shuwak tantanakuykunapipash urmay

Otavalo shinallatak Cotacachi runakunapak rikuytika allikunata tarinapak rantika ashtawan llikunatara hapishkakuna, chaymanta rinatak tukukpika wawakunamanta malta wamrakunamanta ima rikukpika ña mana ima shukta allichiriy ñan tiyayllapimi rina kan, ninmi.

5.2. Wawakunapak malta wamrakunatak kamachikuna.

Uchilla wawakuna, malta wamrakunaka imapipash ashtawan llashakllata rikuna kashkakunami kankuna. Yallik 2008 wata sitwa killapa 28 puncha

arinishka Mamakamachiypika kimsa niki kamachikukunapimi ashtawan mitsana llaktayukkunamanta rimakun. Shinallatak 44 kamachiku imapipash Mamallaktakaymi uchilla wawakunata, malta wamrakunataka paykuna pakta wiñachun, hatun yachun, yuyyakuna pakta kayman chayachun yachaypi, ayllu kawsaypi, aylluyariypi, mana maykantapish millashpalla mitsana, yanapana, rikurayana nikunmi. Shina kawsayta charishpami ima mutsuritapish pakta taritukun, ayllupura apanakuy, yuyaykunapi pakta kay, runa kawsayta sumakyachiyta charinka. Kay tukuypakka mama llakta llankayyuyaykuna, kiti llankaykunaykunapash chashnaman kimikkuna kanata charinkuna.

Shinallatak 45 kamachikupipash kawsayta kuyak, kishpiriy, mana millay, mana harkak tantanakuy chari, shuktakkunatapish charinami, kikin watayukkuna imalla mutsurikunapiash yanapashkami kana nikunmi. Chay kamachikupak kati killkapika “Kariwarmi wawakuna, wamrakuna paykunapak tukuy ukunta, munayta, kikinyayta, shutita, llaktayuk kana, allikawsayta, alli mikunata, yachanata, kawsaytarpuyta, pukllayta, samayta, kawsaykamayta, aylluta yanapana hayñikunatami charin. Shinaka aylluntin, ayllullaktantin kawsana hayñitami charin; Shinaka runakunantin kana, kishpiyrita sumaychana, sumakkayta kamana hayñitami charin. Payman llaki chayakukta hampikmanta tapushka kanka, paypak kawsaytarpuy, tukuylla, runallakta ukupi kikin shimipirak yachana hayñitami charin. Paypak yayamama maypi kak, ayllukuna maypi kak willayta chaskina hayñitapash charinmi. Paypak kawsaypi llaki rikurikpillami mana riksinata ushanka”, nikunmi.

5.3. Pikunatatatak uchilla wawa, malta wamra niy tukunchik.

Kari kashpa warmi kashpa manarak 12 watayuk kakkunatami shina riksirin. Kutin malta wamraka 13 watayukmanta 18 watayukkama kakkunami shina riksishka kankuna. May kamachipash 0 watayukmanta 18 watayukkunakama rimakpika uchilla wawa, malta wamrakunapak kamachikunami ninchikmi.

5.4. Kikin hayñikuna.

Uchilla wawa, malta wamrakunapash kikin hayñikunata kamachikunata, mitsarinakunata charinmi, shinamantaka tukuy llaktayukkunata mitsak kamachikuna, shuktak paykunatatatak mitsank kamamikunata hapishpami mitsana kan.

Shuktak mama llaktamanta ecuadorpi kak Uchilla wawa, malta wamrakunapash mana shuktakyachishkallami Mama kamachiypi shinallatak shuktak kamachikunapish nikuk shina rikushka mitsashka kanata charin.

5.5. Imashina kay kamachikunapash mitsaykunapash kaymanta.

Uchilla wawakunapak malta wamrakunapak kamachikunapash mitsaykunapash imashina kayllamantatak tukuykunapakmi kan, mana rakishkalla, mana chawpipaklla, mana sakinalla, mana shaykuymanta sakinalla kamachikkunami kankuna; maykan kamachi shuktak shinaman nikukllapimi shukshinaman rikurin.

5.6. Ima llakikunata rikushpapaka yachakchayachinata kaymanta.

Maykan llaktayuk kashpapish uchilla wawakunapak malta wamrakunapak mana allí kaymanta ima llakita rikushpaka manarak 48 pachakuna tukukpimi kaykunata rikunata charik apukunaman riksichishpatak minkaytami charinkuna.

Uchilla wawakunapa malta wamrakunapa hayñita wakllichika Código Orgánico Integral Penal kamachipi shinallatak ayllullakta kamachikunapi imashina rimakuk shinallatakmi wanachishka kanka, shinapish llakitukukkunata tukuy imallapi allichina kakpipash mañaytukuypakrakmi.

5.7. Mana kamachikunata rikuymanta wanachiy.

Maykan apukuna kashpa, llaktayukkuna kashpapash uchilla wawakunapak malta wamrakunapak hayñikunatapash mitsaykunatapash mana paktachikpika kikin kamachiypi nikukshinami wanachishka kana kan, chay hawapimi ima allichina kakpipash tukuyta achishishpa churanatak kan.

5.8. Uchilla wawakunapak malta wamrakunapak mitsak kamachikuna.

- Convención de Naciones Unidas sobre derechos del niño shuti kamachi
- Ecuador mamama kamachi
- Uchilla wawakunapak malta wamrakunapak kamachi.

5.9. Mutsuriktak kamachikuna.

Mamallaktakayka imallata mitsankapak rurana kashpapash ruranatakmi kan kaykunapak:

- Manarak sukta watayuk wawakunataka allí mikuypi, unkuy illakkaypi, yachaypi, paktakaypi uchilla wawakuna malta wamrakunataka rikuranatakmi charin.
- Llankachishpa llakita chariyanta mitsanatatakmi charin, manarak 15 watayukkuna ama llankachishka kachunmi shuktak ruraykunawan rikunata charin. Malta wamrakuna llankanata charikpika mana imashina ruraypak kakllapimi shinaman yaykurinata charin, shinapish paypak yachaypi mana sakirina kakta rikushpa, kikin yuyaypa, kawsaypi mana ima llakiman yaykukrikta rikushpa.

- Uchilla wawakuna malta wamrakuna ima llakita kikin aychapi charikpika ashtawantak yanapaytami charina kan shina tukuywan tantarik yachakpash tukuchun.
- Ima llakikunapi llankaymanta, kariwarmi chayaranakuymanta, shuktakkunamantapish ama llakipi urmachun ima yanapayta mitsayta runana kashpapish rurashpatak alli kachun.
- Uchilla wawakunapak malta wamrakunapak yaya mama imamanta kashpapish wanachina ukupi wichkashka kakpi; mana hampipaklla unkuyyuk kakpi; ima shuktak hatu llakikuna awkaykunamanta kashpapish ama llakipi urmachun rikunatacak charin.

Kimsa nikikancha Uchilla Wawakunapak Malta Wamrakunapak Kamachipika ashtawanmi hayñikunamanta, mitsaykunamanta, imalla ruranakunamanta, chuskupurapi chawpishpa kashna rimakun:

- Kawsaytukuy hayñikuna
- Kawsaykururay hayñikuna
- Mitsay hayñikuna
- Yaykuri hañikuna

5.10. Kawsaytukuy hayñikuna.

1. Kawsana hayñita chariy.
2. Kikin yaya mamata riksinata chariy, paykunawan, paykunapak ayllukunawan kuyanakuyta mashkay hayñi.
3. Shuk aylluta chari shina kawsaytapish uchilla wawakuna malta wamrakunapish kikin ayllukunawan kawsanata, kawsay kururana hayñitapash charinmi.
4. Mamapak wiksapirak kakpi mitsana hayñi.
5. Allí mikushka kankapak, mamawan apanakuktak kankapakpash mamapak chuchutatak shuchuy hayñi.
6. Chichukay pachapi ama ima llakitukuchun wawatapish mamatapish rikunanatak hayñi, ashtawan ancha rikuy manara 18 watayuk mama ima karpikarin.
7. Kullkimutsuymantapish, pakta kawsaykururaymantapish, shinallatak mikuypi, pukllaypi, yachaypi, mana unkuywan kay, churanapi, shuktak ima mutsuykunata charipipash alli kawsayta charina hayñi.
8. Unkuy illaky kay, hampirina ukukunaman yaykuy, mana kullkita kushpalla hampikunata charina hayñi.
9. Seguridad Social imalla yanapayta kukta chaskina hayñi.
10. Kawsakun muyuntin allpa sumak kaypi kawsana hayñi.

5.11. Kawsaykururay hayñikuna:

1. Kikinkayta charina, shutiyuk, mama llaktayuk, ayllukunayuk kana hayñi.
2. Ama chinkarik runa kankapak kikinkayta wakaychina, kururana, sinchiyachina, kikinkayta kawachina hayñi; sinallatak, inikunapi, runa kawsaypi, rimaypi, atiyapi, tantariypi hayñikunata chari. Ima sami rura kaktapash mana millana, paykunapak yuyayta, kawsayta, yachaytapash charina hayñi.
3. Kikin shutiyuk kana, chaypakka yayamamapak ayllushutiwan killkachishka kana hayñi.

4. allitak yachay kay, maypimi kikin kawsayta, alli mana alli yuyaykunata charikunata, imallapi inikunata charina hayñi. Yachaykunaka mana kullkita kushpalla yaykuna. Tukuy yachay ukukunami pakta yachanakuna kan, chaypi tukuykuna, allitak, yachanatatak katichunkuna. Yayamamakunapash wawakunataka munashka yachay ukupi churashpatak kana.
5. Uchilla wawakuna malta wamrakunata makashpa, manchachishpa wanachinaka tukurishkami kan, shinallatak yayamamata huchachishpa, shuktak sami kaymanta washanyachina hayñi mana tiyanchu.
6. Kikin kawsayyuk kana, chay kawsaypi ima ruraykuna tiyaypipash yaykurina.
7. Ima mutsushka willaykunata, yachaykunatapish; kikin yuyayta, yachayta, kawsaytapish pakta charinkapak willaykunata yachaykunatapash mashkankapak, mutsuhka pachatak tarinkapak ahyñi.
8. Pukllaypa samariypak pachakunata chari, munashka mana llakichik pukllaykunata pukllay, shinallatak runa pukllaykunatapish charina hayñi.

5.12. Mitsay hayñikuna:

1. Tukuykanapi, aychapi, yuyaypi, kawsaypi, kuyaypi, kariwarmi chayariپی alli kana hayñi; mana ima ancha ñakachishka ima shuktak llakichishkapish mana kana hayñi.
2. Kikin kishpiri, mana ima huchachishka, mana manchak, allikachishka kana hayñi.
3. Kawsayta ukllak, ayllu ukupi mana tuniy, willanakuyyuk kana hayñi. Paypa ayllu

kawsayta, willaykuna saki, winanakuy linchi, ima shuktak llakikunapish mana wakllichishka kana hayñi. Rikurayaypika yayamama, yachachikkunallami shina ruraytukun.

4. Ñawpaman ancha llakikunapi urmashka kakpi, awkakkunapash chapakkunapash llakikunamanta taripashka, wichkashka kashkataka mana tukuykunaman willashka kana hayñi.
5. Kikin aychapi ima shuktakpipash uchilla wawakuna walta wamrakunaka llakita charikpipash paipay mutsuykunapi, alli kawsayyuk kana hayñi. Imamanta shina aychapi llaki kashkata, kipata imaman chayaytapash pakta willashka kana hayñi.
6. Wanachimanta wichkashka kakkunapak wawakunataka mamallaktakaymi ama llaki kawsaypi kachun rikunata, mitsanatapish charin.
7. Ima ancha llaki tiyaypi, awkanakuykunapi mitsashkakunami kanata charinkuna, chaypakka mayta kishpirinakunata, karanata, hampinata, hampikunata charina hayñi. Uchilla wawakuna malta wamrakunaka mana mama llaktapi mama llaktakunapura awkanakuypi yaykuchishka kana hayñi.
8. Llakikunamanta mitikukuk uchilla wawakuna malta wamrakunaka ama llakichishka kankapak tukuy yanapay mitsaykunata charina hayñi.

5.13. Yaykuri hañikuna.

Uchilla wawakuna malta wamrakunaka kay hayñikunatami charin:

1. Tukuykuna apanakuypi, unkuykunapi, shuktakkuna alli kawsayta wakllichipi mana llakichikrik karpika mana harkashka kana hayñi; kikin yuyayta riksichinkapak, mashkankapak, chaskinkapak hayñi.
2. Paypak kawsaypi ima llakita hapina karpika tapushkatak kana hayñi.
3. Kikin yuyaypi, yuyaypukuypi, inipi kishpirishka kana
4. Tukuykuna rikukuypi mana ima llakipi urmashpalla tantanakuna kishpikay
5. Ima allikunapak tantanakuna, mana kullkisapa tukunkapak, ashtawantakka pukllaykunapak, kawsaypak, llankaykunapak, tukuykunapura tantanakuypak kishpikay

6.

*Llankachishpa kullkinkarayku mana munakuk
uchilla wawakunata malta wamrakunata apay*

Kay Llankachishpa kullkinkarayku mana munakuk uchilla wawakunata malta wamrakunata apaymantaka Protocolo para Prevenir, Reprimir y Sancionar la Trata de Personas especialmente de Mujeres y Niños kay Convención de las Naciones Unidas contra el Crimen Organizado Transnacional (2000), kaytaka “Protocolo de Palermo” mana kashpapish “Protocolo de la Trata” mama llaktakunapura kamachipimi pakta rimakun.

Castellanopi riksirik “trata de personas” rimaytaka manchachishpa, nanachishpa, pakashpa, llullashpa, apukkashkata rikuchishpa, ima mutsuklla kakta rikushpa chayatak allichiktukushpa, imata yanapaktukushpa, imashina kashpapash llankachishpa kullkinkapak shuk karita warmita kashpapash apankapak, pushankapak, hapinkapak arinichimi kan.

Yalli llankachishpa kullkika kariwan warmiwan chayachishkamanta kullkita hapi, ima shuktakl Sinchi llankaykunata rurachi, mana ima kullkita kushpalla kullkinkarayku yallitak llankachi, wakinpikarin paypak maykan aychata mananikukta surkunka imapakmi kan. Kay trata de personas rurayka pi kashpapish imashina llakikunata rurakukpipash mana kariyana arinipi tiyarimi kan.

Ima niktukushpapash llankachishpa kullkinaka shuk wawata chaski, apay, pushay, hapimi kan. Wakinpikarin mana ima nanaykunaman apashpapish kullkinkarayku llankachimi kan. Shuk wawataka manarak 18 watayuk kakkunatamni chashna shutichinchik.

Trata de personas ima kashkata pakta rikukpika “manchachiwan, mana nikukta arinichiwan, ruraykunami kan, chaypakka hapishpa, llullashpa, apumi kani niwan imatapash rurachi, ima mutsushkakunata kuktukushpa arinichimi kan.” Tawka uchilla wawakuna, malta wamrakunami mama llakta ukupika shina llakita llankakkuna tiyan, ashtawantakka ayllullaktakunamanta kitikunapi llankakkunami

kankuna. Wakinpika mama llaktakunaka shuktak mitsaykunapi yaykurin shinapish mama llakta uku llakikunataka mana pakta rikunchu. Mama llakta ukupi kay llakikuna tiyanta anchuchinkapak ashtawan tawka llankaykunata ruranarakmi illan.

6.1. Pikunatak kay llakikunapika urmankuna

Wakinpika warmikuna wakinpika karikunami llakipi urmachishka kankuna. Kay kamuka imashina uchilla wawakuna malta wamrakuna llakikunamanta mitsarina, imalla kamachikunata hatarichinamantami rimakun.

Mana mashnatak Otavalomanta Cotacachimanta uchilla wawakuna malta wamrakuna kashna llakikunapi urmakkuna kashka tiyakpipash achka kashkami rikurin, kashna katika wiñashpa katikunpashmi. Uchilla wawakuna malta wamrakunaka tukuy sami llakikunapimi pillushkakuna rikurin, chay llakikunapuramantami kaykuna rikurin:

- 1. Yalli llankachishpa llakichi.-** Uchilla wawakuna malta wamrakunaka yallitak llankachishpa kullkinkarayku muspachikkunapak makipi urmaytukunkunami. Chashna tukukpika shuktak mama llaktakunapi ama kay llakikunata rurakushkata yachakchayachichun pakallami charinkuna, kikin ayllukunamantapish karuyachishkami kankuna. Wakinpika uchilla wawakuna

malta wamrakunaka mana pakta kullkita kushka yallitak llankachishkakunami kankuna. Wakinpika wawakuna llankachun kushkamantami yayamamamanka asha kullkita ñawpanchishpa kunkuna, wakinpika wawakuna llankashkamanta kullkita kuna kashkamantami kichushpa llankashkamanta kushka shinata rurashpa chinkachinkunapish.

- 2. Wasi Uku llankay.-** Organización Internacional del Trabajo (OIT)
tantanakuyupa rikuyupika wasi ukupi llankakkunaka ashtawantakka warmi wawakunami ninmi. Allimi llankanki, yachaynkimi, achka kullkitami charik tukunki nishpami yaya mamata uchilla wawakunatapish muspachinkuna. Ña llankay ukukunapi churashka kipaka chay uchilla wawakunapa malta wamrakunapak kikin kay pankakunata kichunkunallami, katika mana pi yanapashkami tukunkunapash, shinami paykunata llakichikkunallatak mikuypak ima mitsaypak shuyakkuna tukunkuna. Achkakunami mancharina llakikunapi urmankuna.
- 3. Kariwan warmiwan chayarinakuyupi llankachiy.-** Ashtawantakka uchilla warmi wawakuna malta warmi wamrakunami kariwan warmiwan chayarinakuna ukukunapi llankachishkakuna kankuna, shinallatak karikunapak aychakunata llampuk, lluchulla tukushpa karikunapak ñawpakpi rikurikkuna, lluchulla rikchak rikuchikunapi rikuchinakunapi rikurikkuna tukushpa llankachishkakuna tukunkuna.
- 4. Sawarimanta.-** Warmikuna wawakunaka sawarina warmikunatashinami kushka kankuna. Wakchalla wasi ukupi kashpaka warmi wawa imataka yalli puchushinata rikuymanta shuktakman kunashinatami rikunkuna, chaymanta shuktak ñawpa willay kariman kuyka allí shinami rikurin. Wakinpika shuktak mama llaktakunaman purik karikunami paykunapak llaktakuna shinallamantatak warmita hapinkapakmi yuyakkunapura arininakushka kipa kunkuna.
- 5. Mana wawakanata chaski.-** Llullu wawakunata mutsuy mirarimantami mana wawakanata chaski mirarishka. Wakinpika mana pakta mikuy tiyaymanta ima shuktak llakikunamantapish mamakunallatakmi katukkuna kan, mana shina kashpapish uchilla llullu wawakunaka shuwashkami tukunkuna, wakinpika kashna rurankapakka llullu wawa wañushkami wacharirka ninkunami.
- 6. Wakchakaymanta mañashpalla mikuy.-** Kullkita hapinkjaraykuna wakin wawakunaka ñanpi kullkita mañachishkami kankuna, mana shina kashpapish katuchishkami kankunapish. Wakinpikarin uchilla wawakunaka chukrichishka imami tukunkuna shinata rikushpa ashtawan kullkita kuchunkuna.

7. Katunkapak ukku aychakunata surkuy.- Protocolo de Palermo shuti kamachipimi katunkapak ukku aychakunata surkuymanta rimakun. Kay llakita mana imashina yachaytukuyapaklla kakpipash, kashna llakikuna tiyantakmi ninkunami. Mama llaktatantari ukuman akllashkakunaka kay pákalla llaki tiyakta allichinkapak yachanatatakmi charinkuna.

6.2. Uchilla wawakunata malta wamrakunata ima llakillapi kay trata llaki urmachikmanta

Uchilla wawakuna malta wamrakuna kikin hayñiyuk illak kaktami kay trata shuti llakika rurán, chaymantami mama wawashina, pukllaypi, yuyaypi, kawsaypipash mana pakta wiññaytukun. Kashna llakipi urmak uchilla wawakuna malta wamrakunaka paykunata llankachinaman apakkuna makaypipash shuktak llaki ahaykunapipashpi kankuna. Shina llaki kawsaytaka tukuy paykunapak kawsaypimi apankuna.

Yuyaypi imalla tukuy: Kashna llakipi urmak uchilla wawakuna malta wamrakunaka pinkaytukuk, huchachishka kay yuyay, llakillapacha, mana kashpapish shuk shinaman rikushkakunami kankuna. Ashtawantakka payta maykan yanapakuk shina llakiman apashka karpika kikitak imatapish mana paktaypak yuyayyukkunami tukun. Kashna llakikunata apashkamantami mana puñuytapish pakta charin, tuta puñukuypi manchariklla, yalli manchanachik, ancha llakirikpash tukun. Otavalomanta Cotacachimanta wakin kashna llakikunapi urmakkuna imallana chayashka taripay yachay tiyanmi, chaypimi wakinkunaka chay llakikunata kunrarinkapak uma muspachikunata sinkallipi urmashkakuna, shuktakkunakaran paykunallatak wañuri imamanmi chayashkakuna.

Ukku yuyaypi kawsaypipash imaman chayayay: Kashna trata llakipi urmak uchilla wawakuna malta wamrakunaka kipataka mana pakta sumak kawsayta hapinkunachu, wakinkunaka llakta tantariy ayllu uku tantariypi, yachaypi mana pakta kaytukunkunachu. Manarak hatunyashka pachamantami llankachishkatak kankuna, shina tukushpaka mana paykunapak yachaypi ima yanapayta charinkunachu, shinallatak kikin ayllu kawsaytapish mana pakta charinkunachu, shina kashpaka kipataka mana may alli kawsayman chayanallakunami tukunkuna. Shinallatak rikurashka llankachirashka kawsaymantaka paykunallami kawsankuna, ima shuktak ayllukunapak kawsaypi, llaktakuna kawsaypi, shuktak mushuk ñawpakman rina yuyaykunamanka mana paktakkunachun kankuna. Wakin kashna llakipi urmakkunaka, allichirinkapak, hampirinkapakka achka watakunatami mutsunkuna, mana kashpakarin paykuna alli kawsaypak harkakuna shinami rikurin. Chaymantami tukuykuna kashna llakikunapi ama urmachun tukuykuna makita kunakuna kan.

7.

Harkariymanta

7.1. Otavalo Cotacachi uchilla wawakuna malta wamrakuna ama kullkinkaraykulla llankachishka kachunka imatatak ruraypak kan.

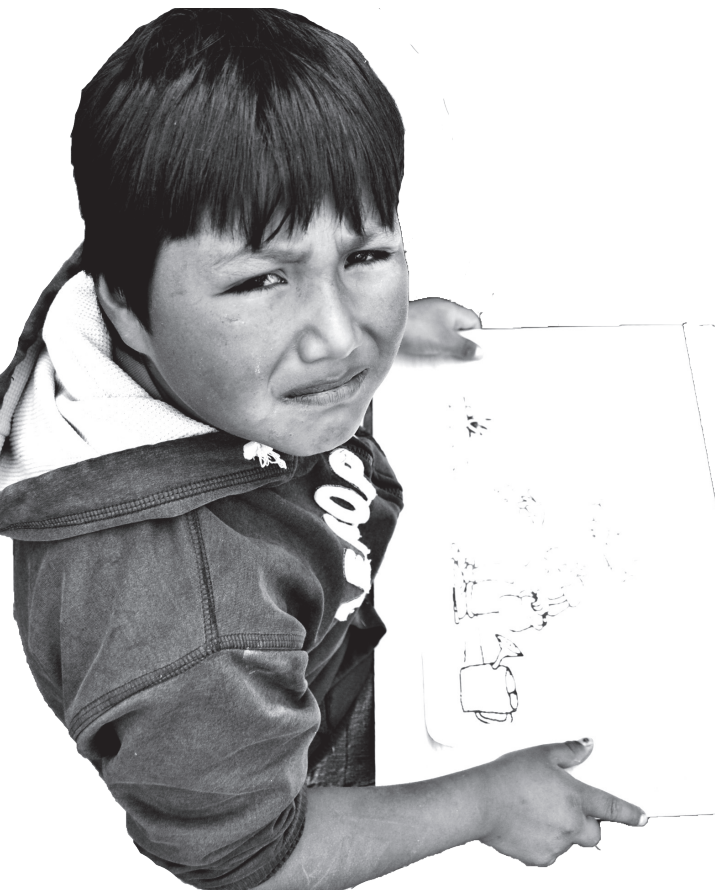
Uchilla wawakunata malta wamrakunata ama kullkinkaraykulla llankachichunka paykuna ama chaypi urmachun tukuykuna rikurayanami tukun. Kashna rurankapakka tukuykuna makita kunakushpallami mana yankapacha llankakta, wawarakkay pachapi wariwan warmiwan chayarinakuymantapish harkaytukurin, shina unkuy illak pakta kawsaytapish charitukunkuna. Kashna rikuyka wasi ukupimi kallarinata charin, shina paykuna mitsakkunatak kashkamanta, katimi markak yayakuna, shuktak ayllu llaktamanta kakkunapish kay llakikunapi ama urmanmanta rikunata charinkuna.

Ima kashna llakikuna illak kawsak wawakuna kaytaka tukuykunapuramanta yachachikkuna, pushakkuna, chapakkuna, kikin wawakuna wamrakunapashmi rikunata charinkuna. Uchilla wawakuna malta wamrakuna kullkinkaraykulla llankachishka tukuyka tawka llakikunamantaka shukllami kan, chaymanta llakita rurakkunamanta karuyashpa kawsaymi allí kaypak, shina rurashpaka kayshuk llaktayukkunapakpash uchilla

wawakunata malta wamrakunata ama lliki urmachun sakika yachay shinami tukun. Kashna yanapanakuymán yaykunkapakka Otavalo Cotacachi runakunawan tawka arininakuymi tiyan, shinami uchilla wawakuna malta wanrakuna ama llakipi kutin urmachun rikurana kikin kamachikunata kikin hayñikunata ñawpakman churana tukun, chay arininakuypuramantami kaykuna kan:

- 1. Llankaypak rantika yachaytarak umayachina:** Tukuy ayllullakta kari warmi wawakunami chunka niki pata yachayllatapish tukuchinata kankuna.
- 2. Manarak 15 watayuk kaspika llankaykashpa shuktak mama llaktakunaman llukshikashpapash mana tiyanachu kan:** Kashnami Ecuador mama llaktapa Código de Trabajo kamachipika rimakun.
- 3. Shuktak mama llaktakunaman llukshikrishpaka riksishkapash mana llakichipakpash runakunawanmi rina kan:** Kashna rurankapakka kikin wasi uku ayllukunawan rina kan, shinallatak yaya mamawan, ayllukunawan rimanakuranami kankuna.
- 4. Ayllukuna yanapay:** Ayllu ukupi ñawpakman richunka ayllullakta mashikuna, pshakkunami yanapana kankuna. Kashna llakikunapi ama urmankapak yayakunata wawakunata yuyakkuna kunayka achka allimi kan.

5. Hayñikunata riksiy: Ayllullaktata apukuna, tantanakuykunata pushakkunami hayñikunamanta riksichun yachaykunata ruranata charinkuna.

6. Willanakuymanta killkaymantapish: Ayllullakta pushakkuna tukuy kikin llaktayukkunawanmi rimanakuktak kana kan. Shuk uchilla wawa shuktak mama llaktaman rinata tukupika shuk killkatami wiñachina kan, mayman rikushka, pi apakushka, kikin rimanakuchik, linchi llika, mashna pachapak rikushka, maypi kawsakrisha willaykunata killkashpa sakirina kan.

7. Uchilla wawakunawan malta wamrakunawan pakta kaymanta: Ayllu llakta umayakkuna uchilla wawakuna malta

wamrakunapa shuktak mama llaktakunapi yachayta katirana yacharanatami charinkuna. Kay minkayta charichunmi maykanta minkanatatak charinkuna shina shuktak mama llaktapi kakkunamanta yacharachun.

7.2. Runakunata kullkinkaraykulla llankachiypi taripaypipash imashina runa paktakaypi shuktay kuskaypipash rikunamanta

Kullkinkaraykulla llankachiyta ima shuktak llakikunatapash manchaymantami mana yachak chayachinkuna, shinallatak chay llakichikkunawan ama chimpapurankapak, wakinkika achka llakita apashkapash kaypak, mana kashpapash shuktak shimita rimakta mutsuypak, wakinpikarin shuwata shina riksishkapish kaymantami mana yachak chayachirin.

Cotacachi Otavalo
ayllullaktakunapika kashna
llakikunaka achkakunami rikurin.
Llakipi urmakkunaka wakinpika
pakta kachik ukukunaman yaykunata
manchankunami shina chayta
pushakkuna mana ininamanta,
yachak chayachikpipash mana imata
ruranamantapish.

Kashna llakikunamanta
llukshinkapakka ayllu uku
shinallatak ayllullaktayukkunami
sinchita shayarinata charinkuna,
shina kashpallami runa
paktakaywan kashna llakikunataka
allichitukunkuna.

Castellanopi riksirik justicia
ordinaria imaka kashna llakikunata allichinkapakka mana Paktak, llashakmi
tukushka, kay allichikunaman yaykushpaka tukuypi harkaykunallatami tarin,
ama runakunapuramanta kashna llakipi urmachun harkaykunallamanpish mana
paktanchu.

Kallariypi rikukpika kashna kullkinkaraykulla llankachiyka mama llaktakunapurapi pillurishkami rikurin, shina shuktak mamallaktakunawan saywapi kay llakipi urmashka, chay mama llaktakunapish rikunata charinmi urman. Kamachikunawan kay allichikunaman yaykusha nikpika kashka harkakunapimi sakiritukun. Paykunapak rikuytika pikunalla kashna llakikunata rurakukkunata rikuyka sinchimi, wanachinakarin yalli sinchimi ninkunami. Kashnata rikushpami runa paktakayman yaykushpaka utka allichiriman yayklurin, ashtawantakka pikuna kashkata riksikkuna kashkamanta shinallatak llakta ukumantallatak kashkamantapish.

Kutin, kullkiknaraykulla llankachiyta mana alli kaymanta pichankapakka mana pakta pikunalla kashkata riksikanta, Mayta mana taripaypak nishpa achka sinchita rikunkuna. Kashna shina llaki kaymanta ima llaki kaktapish rikuchinatak tukushkamanta, llakita apakkunapish, llakita

rurakun nishpa yachay chayachikkunapish shaykuyma yaykuypak shinami rikurinkuna, mana kashpapish manchachishkakunami kaytukunkuna, kutinpikarin kikin shimita rimakkuna imatami mutsuytukunkuna, kay tukuyki justicia ordinaria ukupika sinchi shina rikurin. Kashna llakikunata allichinkapak mitsarinkapakpish runa kamachikkunawan shuktak mama llakta kamachikkunawan yanapanakuy, kashna llakikunapi makita kukkunawan yanapanakuy, shinallatak ama kutin kashna llakipi urmankapak mitsarina rikuykunata churayki alli mutsurin.

Kashna yuyaykunapi rikushpaka Cotacachi runakuna Otavalo runakunami llakita apakkuna kashkamanta uchilla wawakunata malta wamrakunata kullkinkaraykulla ima llankachiypipash urmakkuna kashkamanta umayashkakuna rikurin. Kashna shina llakikuna uyarikpika utkatak makita churankuna, ima mutsuypipash llakipi urmakkunata yanapayta charinkuna, shinami llakimanta llukshipak kayta rikuchinkuna, kashna llakikunata pichana mutsuriktapish pakta rikuchinkunapash.

7.3. Maypi yachakchayachinamanta

Kashna kullkinkaraykulla imapipash llankachimanta llaki kayta yachakchayashpaka ishka ñantami charin: 1) Laychu kuskaypi yaykuriy 2) Runa paktakaypi yaykuriy.

a. Laychu kuskaypi yaykuriymanta

Fiscalía General del Estado ukuman rina tukun, kay ukumi sapan kitipi shuk minkashkata charinkuna, chaypimi kay llakitaka shimillawanpish killkallawanpish churana tukun. Kashna yachak chayachinkapakka mana kamachi yachak mutsurinchu, shinapish imashina kay taripay katikta yacharankapakka shuk kamachi yachak mutsurinmi.

Llakta Chapakkuna Ukumanpish (*Unidad de Policía Comunitaria*) rinallami kan, paykunami imallata rurana kashkata riksichin.

b. Runa paktakay ukuman yaykurimanta

Imashinami kay runa paktakaymanta rimak kamupi nikuk shina, llakikuna tiyaytaka paktakayman churanata, wanachinatapish imashina kikin llakta rikukshina allichita ushanmi. Chaymanta, ima kullkinkaraykulla ima llankaypipash llaki churay tiyakpika ayllu llakta pushakuk umayakman willankapak ri tukunmi. Chay yachayta charishpami llakta pushakka imashina llakipi urmak mitsarishpa kanamanta willanka, shinallatak llaktayukkunata kay llaki tiyayta allichinkapak tantanakuyman kayanka.

7.4. Kullkinkaraykulla yallipacha llankachi tiyaypi imashina allichinkapak yaykurinamanta

Sapan llakita allichinkapak paktakayman chayachikkuna, runapurakashpa, laychumanta kashpapash, tukuykuna hamutanalla, kashkatatak katik rikuk, minkashka llankaywan rikunata chariktakmi kana kan.

Kay allichinaman yaykunkapakka imallamanta kay llakipi urmay, imalla tukuypak, pikunalla rikunata charikta shinallatak allichinkapak imalla ñankuna tiyaktami pakta rikunata charinkuna. Kashna tukuylla achikllata rikushpaka ashalla kullki mutsuy imawanmi allichiman yaykuytukun. Kullkinkarayhkulla yallipacha llankachiypi yaykuyka imashina mitsarina mama yuyaykunamanta katik, maypi chay llakita apayman kallariyta, shina llakichikkunata imashina hapinata, mitsarinata, hapishpa wichkana ukupí churanakunatapish paktami rikunata charinkuna.

Kay allichiri ñankunapika imashina llakimanta llukshina mama yuyayta achikllatami rikunata charinkuna. Ima kay uchilla wawakunata malta wamrakunata kullkinkaraykulla yallimana llankachiy ima kashkata rikushpapi, kaymanta imallata kamachikunapi nikuktapi rikunami urman, shinami imalla yuyaykunata, mitsana yuyayñankunata achikllata charimi pata allichiman chayachin. Tukuripika imallata sapan ayllullaktakuna uchilla wawakuna malta wamrakunapa llakikuna tiyayta allichinkapak mutsukta paktami charina kankuna.

7.5. Imalla kawsayyuyaykunata allichinkapak yaykuripi charimanta

Kullkinkaraykulla yallipacha llakichishpa kashkata achikllata yuyaypi charina shina kay llakita allichinkapak, kashna pakta charishpaka washan llakikuna tiyaytapish hawallami allichirishpa katinka. Kaypuramantaka kallariyuyaykunaka kaykunami kaytukun:

- Llaki apakpak hayñikunta pakta rikushpa mana ashtawan wakllichina, ashtawantakka kikin

yuyayta rikuchiypi, llakikunamanta kashkatatak yachakchayachiypi, kunanpi imashina kayta rikuchiypi, kikin hayñikuna wakllikaypi shinallatak mana ashtawan yuyachishpa llakichiypi.

- Kullkinkaraykulla llankachishka llaki apakkunapa shinallatak kariwan warmiwan chayaripi llankakkunatapish hayñitapash mana wakllichina.
- Llaktakuna shinallatak kikin pushakkunami kullkinkaraykulla llankachishkamanta imalla llakikunapi urmayta chaskinatak kankuna, shina kaymanta imallata rurana kanatapish. Kay llakika shukkunapaklla kashka llakita rikuyka mana alli kanchu, chaypak rantika allichinkapak tukuykuna yaykurina kashkatami rikurin.
- Kay kullkinkaraykulla llankachiytaka mana kariwan warmiwan chayari llankay kashkallatachu rikuna kan, ashtawanpish shuktak llakikunawanpish awarin kashkatami rikuna kan, shina, llankay hayñipipash llakipi urmak kashkamantapash.
- Kashna llakiman yaykuypi shitakkuna, yanapakkunaka allitakmi wanachishka kanata charinkuna, shina paykunapak hayñikunatapash llakitukupak hayñikunatapish mana wakllichishpalla.
- Kullkinkaraykulla llankachishkakunaka mana yanka rikushkakunachu kanata charinkuna, shinallatak chay llakikunamanta imallata ruranata charishkakunatapish mana yanka rikushkachu kana kan.
- Tukuy apukkunami kay llakipi urmakkunataka kikin aychapi, yuyaypi, hayñipo allí tukuchuntak yanapanata charinkuna.
- Llakitukukkunataka ama kishpiri ñanpi tukuy llakiman churashpalla, may

ayllullakta kawsayta chrik kakpipash pakta rikushpami tikrankakama yanapashka kana kan.

- Warmikluna kakpi, wawakuna kakpipash mana shinallatakchu rikuna kan, wawakuna imapika shuktak hayñikunata charikkuna kashkamanta, chay tukuytami mitsankapakpash pakta rikushka kana kan.
- Kullkinkaraykulla llankachishkamanta llakipi kaytaka sapimantatakmi anchuchina kan, shinallatak wakchakay, mana pakta kay, washayachiy, piñaykunamantapish surkushkatakmi kana kankuna.

7.6. Allichinkapak imashinalla rikuykuna

Shuk llakita rikushpaka chikan chinak rikuykunawanmi allichishpatak churana kan. Kashna allichina ñankunaka rikurinmi llakita chikan chikan rikukpi, may shuk pampata chikan chikan rikuyta charik shinallatak. Kashna rikuyimi imallata llakimanta llukshinkapakka rurana kashtaka ashtawan achikllata rikuchin. Kashna rikuykunaka Otavalo Cotacachi runakuna shuktak llaktakunaman llushiypi pakta rikunkapak allimi kan.

Pakta rikukpika kay llakikunata allichinkapakka mayllamanta imashinallatak llakikunataka rikunchik, shinallatak may allichina ñankunallatak rikurin, chaykunata rikushpami kunan llakikunataka pakta allichipak kanchik.

Imashina llaki kashkata rikuy imashinalla allichina kashkata rikuyka mayllata purishpa rina achiklla ñanta charishka shinami kan, kaywanmi shuktak llakipi rikurikkunatapish alliman pushaytukurin. Kikin imashina rikukushka, imashina kay llakiman yaykuyta pakta charinkapakmi kashka kallarika alli kan.

Llakikunata imashina rikuyta allimi mana allichu nishpa sakirillaka mana pakta kanchu, ashtawanpish imamantatak chayman chayan, pikunallatak rikunata

charin, ima llakikunallapitak pillurishka rikuymanmi chayanatak kan. Kayman chayashpaka mana shukshinalla rikuya charishkatami rikuchin, shina rantinmanta yanaparinakuymi ashtawan alli kan. Chaypuramanta rikuykunaka kaykunami kan:

Kawsaypuray: Llakikunata pakta rikunkupakka llakipi urmak, chayman pushakpish ima kawsaykunayuk kashkata rikunami kan.

Kariwarmikay: Llakikunata achikllata rikunkapakka maypi kari kay warmi kay chikanyaritami pakta rikuna kan, shina allichiripi ama shuktak llakiman yaykunkapak.

Wawanwawanpuray: Llakikunata allichinkapakka uchilla wawakuna mallta wamrakuna sapan hayñiyuk mutsuyyuk kashkatami pakta rikunatukun, mitsankapak shina rikuyta mutsukkuna kashkamanta.

7.7. Kullkinkaraykulla llankachishkamanta llakipi urmaykunata imashina paktakayman chayankapak taripanakunamanta

Kullkinkaraykulla llankachishkamanta llakipi urmaykunata runa paktakaypa shuktak kuskaykunapakpash taripankapakka kay kallariyuyaykunatami pakta charina kankuna:

- Ima taripaykunata kutichina kakushpapish kikin aycha, yuyay, hayñikunapashmi mana llakichishpa umayachishka kanata charin.
- Laki tukukka ashtawan llakipi urmaypaklla kashkatami rikuna kan, ama ashtawan kikin hayñikunata wakllichichun.
- Llakipi urmakkunataka mana llakipi kak sinallatachu rikuna kan, shinami mana paypak hayñikunata wakllichishpalla taripaykunata rurana kakpipash katina kan.
- Pikuna kay llakipi churakkunata pakta rikushpa llakipi urmakkunataka mitsanami kan, wakinkunaka hatun shuwakuna, wañuchikkunapash chayman apashka kaypak kashkamanta.

- Llakipi urmakta, paypak ayllukunata, llaki kashkata yachakchayachikkunata ama kikin aychapi, yuyaypi ima shuktak llakikunapi katita urmachun mitsanami kan.
- Taripaypi imalla willaykuna llukshiktaka ama llakipi urmakta ashtawan llakipi churankapak pakta rikurashkami kan, shina ama pimanpash willankapak, ama ashtawan llakikuna mirarichunpash.
- Rantinmantami paktakaykunaka allichina ñankunapak yanapanakuna kan.
- Kullkinkaraykulla llankachishpa llakiman apaypi rikunata charik ukukunaka yanapanakunami kankuna.
- Taripaykunata katiypi llakikuna tiyayta rikuchikkunata rikuy utkami kana kan.

- Kay llakikunata allichinkapak yachakchayankapak taripaykunapi, pikunalla kaypi yaykurikunapak hayñikunatapish rikurashkami kana kan, ashtawantakka kikin mitsaripi tukuy yanapayta charichuntak.

Kay llakikunata allichipika ishkay mama yuyaykunatapi umapi charinatak kan, shukka, tukuy kay llakipi urmakkuna, rikunata charikkunapish ama yuyaypi, aychapipash wakllichishka kachun wakaychi; katika, kipataka allichina ñanman yaykuna kashkamanta mitsarina hayñikuna mana wakllichishka kana kanchu, kashna rikurashpallami kipataka mana pi mana alli rurashkachu ni tukunka.

Imatapash kashkatatak rurana rurakta sakinaka mana laychu kuskayllapichu tiyan, ashtawanpish ayllu ukupi, llakta ukupimi kallarin, shina chapakkunapash pakta rikushkami kana kan. Kaykunata mana pakta kallarimanta rikukpika huchachishka llakipi urmashka shinami rikuripak, shina kakta rikuchikpika ima allitatak katikushpapash mana allikachishkami kaytukun.

Kay tukuy rikuykunaka washan ima rikuy kakpi, taripay kakpipash kashkatatakmi katina kan, shina llakipi urmaqpak ahyñi ama ashtawan wakllichishka kachun, kipata ama ashtawan ima llakipipash urmachun mitsashkami kana kan, shinallatak huchachishkapish mana kikin hayñikunapi wakllichishkachu kana kan, shinami Mamakamachipash nikun, shuktak runakunata mitsak kamachikunapipash.

7.8. Kullkinkaraykulla llankachishkamanta llakipi urmakkunata imashina rikunamanta

Llakipi urmaktami kallari pachamanta ama ashtawan kikin hayñikunapi wakllichishka kachun maykan pakta kayman pushakkuna kshpapih rikurana, kaytaka kallarichikkuna shinallatak katipi kay llakikunapi rikunata charik ukukunapish shinallatakmi ruranatak kankuna.

Kallari rikuypi llakipi urmaktaka mana ashtawan wakllichinachu kan. Chaymantami kay kullkinkaraykulla llankachishkakunaka mana kikin shutita kanchaman riksichishkachun kana kan, shinallatak mana huchachishkapashchu kana kan, shina ima huchachishka kashpapih kay llikipi urmak kashkamantaka mana ima shuktak huchachikunata aparik kana kanchu. Kay hayñita pakta rikuyami ima hatun llakiman apaypak kashkata rikuchin, shina kay llaki allichina katitaka “waklliripakllami” nishpa pakta yanapashka kana kan.

Kay waklliripaklla kay kallari yuyayta hapishpami ima shina kay llakiman yaykuyta rikuy tukunkuna, shinallatak, kay llakipi kaymanta ima unkuypak, yuyaypak, ima shuktak huchachi llakikunapakpash pakta yanapashkatak kanata charin, shina huchachikta katinapak rantika ama payrak huchachishka llukchishun.

Tukuriypika, achikllami kay yuyay sakirina kan: Llakipi urmak waklliripaklla kashkamanta tukuyllami yanapashkatak kanata charin, shina ayllu ukumanta, ayllullaktamanta, kikin yuyaypi, aychapi, ama unkuy waktachun, yanka huchachiypi, shuktakkunapipash. Chaypakka mana yuyaypipash aychapipash unkushka kashkata rikuna kan. Kallaripika llakipi urmakmi kay taripaykunapak rikuykunapakka ari nina kan. Malta wamrarak karpika yaya mama mana kashpapih shuk hatunmi paypak ranti ari nina kan. Chay yachaykuna taripaykunaka imashina kashkata rikunkapakllami kana kan, mana ashtawan llakipi urmachunchu kana kan. Uchilla wawa karpika ashtawanmi paypak hañikuna ama wakllichishka kachun rikushkatak kana kan.

LÉXICO:

Autoridad: Apu

Capitalismo: Saruykawsay

Ciudadano/a: Llaktayuk

Constitución: Mamakamachi

Constitucional: Mamakamachiriy

Derecho Indígena: Runa hayñi

Derecho: Hayñi

Derechos colectivos: Sapsi hayñikuna

Diccionario jurídico: kamachiyshimikancha

Dirigente: Pushak

Estado: Mamallaktakay

Jurisdicción indígena: Runa saywa

Justicia Indígena: Runa paktakay

Ley: kamachi

Pluralismo Jurídico: Chikan sami runakunapa paktakay llika

Investigación: Taripay

Trata de personas: kullkinkaraykulla llankachiy

